

Jan Książek

Powiat wieluński w latach 1918-1939

Rocznik Wieluński 1, 111-174

2001

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Jan Książek

POWIAT WIELUŃSKI W LATACH 1918-1939

PODZIAŁ ADMINISTRACYJNY

Po odzyskaniu niepodległości powiat wieluński, na mocy rozporządzenia ministra spraw wewnętrznych z 14 XI 1918 r., powrócił do granic administracyjnych sprzed I wojny światowej¹. Na jego czele stanął powołany przez tegoż ministra Komisarz Rządu Polskiego na powiat wieluński, którym został Ignacy Bąkowski, właściciel majątku Skomlin, działacz niepodległościowy, członek Polskiej Organizacji Wojskowej². Wyłączone przez

¹ Dziennik Urzędowy Komisarza Rządu Polskiego na powiat Wieluński 1919 (dalej: DzUKRP), nr 1, s. 1-2; T. Olejnik, *Przeszłość administracyjna ziemi wieluńskiej*, Wieluń 1996, s. 29.

² DzUKRP, nr 1, s. 1. Na mocy rozporządzenia Rady Ministrów z 28 VIII 1919 r. powołano starostwa i urzędy starosty (Dziennik Urzędowy Starostwa Wieluńskiego, nr 33, s. 297). W Dzienniku Urzędowym Starostwa Wieluńskiego, który był kontynuacją Dziennika

okupantów austriackich gminy położone na prawym brzegu rzeki Warty, ponownie znalazły się w powiecie wieluńskim. Z dniem 1 XII 1918 r. włączono do powiatu wieluńskiego gminy: Działoszyn, Kiełczygłów i Siemkowice, zaś od dnia 1 I 1919 r. gminę Radoszewice z częścią dawnej gminy Konopnica³.

Powiat wieluński, należący do jednych z największych w środkowo-zachodniej części II Rzeczypospolitej, z dniem 2 VIII 1919 r. wszedł w skład nowo utworzonego województwa łódzkiego. Wśród 13 powiatów tegoż województwa ustępował wówczas pod względem powierzchni (2106,9 km²)⁴ tylko powiatowi radomszczańskiemu. Graniczył z powiatami: kępińskim i ostrzeszowskim w województwie poznańskim, częstochowskim w województwie kieleckim, kaliskim, sieradzkim, łaskim, radomszczańskim w województwie łódzkim⁵. Od południowego zachodu na długości 52 km graniczył z państwem niemieckim. Granica wodna, biegnąca wzdłuż górnego biegu rzeki Proсны miała długość 45 km, a granica lądowa, która przebiegała częściowo przez teren gminy Rudniki 7 km.

Urzędowego Komisarza Rządu Polskiego na powiat Wieluński - Ignacy Bąkowski odnotowany jest kilkakrotnie jako starosta. Zgodnie jednak z wyżej wymienionym rozporządzeniem minister spraw wewnętrznych z dniem 6 X 1919 r. powołał na starostę powiatu wieluńskiego Stanisława Kaczyńskiego. Piastował tę funkcję do 1926 r. Kolejnymi starostami powiatu wieluńskiego byli: Bogdan Kaczorowski (1926-1932), Tadeusz Niżankowski (1932-1938), Adam Choczyński (1938-1939) (J. Książek, *Lata dwudzieste, lata trzydzieste w powiecie wieluńskim. Katalog wystawy*, Wieluń 1998, s. 4).

³ DzUKRP, nr 2, s. 21.

⁴ *Drugi powszechny spis ludności z dn. 9 XII 1931 r. Województwo łódzkie*. Statystyka Polski, seria C, zeszyt 77, Warszawa 1938 r., bp. We wcześniejszych opracowaniach statystycznych podawana jest nieco mniejsza powierzchnia powiatu wieluńskiego – 2101 km², lecz ta niewielka różnica nie była związana ze zmianami granic powiatu (*Rocznik statystyki Rzeczypospolitej Polskiej 1920/21*, Warszawa 1921, s. 309; *Pierwszy powszechny spis Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 30 września 1921 r.*, Warszawa 1928, s. 3).

⁵ Dziennik Praw Państwa Polskiego (dalej: DzPPP) nr 65 z r. 1919 poz. 395. Powiat kaliski, w wyniku zmiany granic terytorialnych, od dnia 1 IV 1938 r. wyłączono z województwa łódzkiego i przyłączono do województwa poznańskiego (M. Bądurka, *Zmiany administracyjne i terytorialne ziem województwa łódzkiego w XIX i XX wieku*, Łódź 1995, s. 78).

W skład powiatu wieluńskiego wchodziły trzy miasta – Wieluń, Praszka, Wieruszów (z dniem 4 II 1919 r. Praszka i Wieruszów odzyskały formalnie prawa miejskie utracone w 1870 r.) oraz 25 następujących gmin wiejskich: Bolesławiec, Chotyń, Czastary, Działoszyn, Dietrzkowice (siedziba gminy w Łubnicach), Galewice, Kamionka (siedziba gminy w Pątnowie), Kiełczygłów, Konopnica, Kurów, Kuźnica Grabowska (siedziba gminy w Czajkowie), Lututów, Mierzyce, Mokrsko, Naramice, Praszka, Radoszewice (siedziba gminy w Osjakowie), Rudniki, Siemkowice, Skomlin, Skrzyńki (siedziba gminy w Kraszewicach), Skrzyńno (siedziba gminy w Ostrówku), Sokolniki, Starzenice (siedziba gminy w Olewinie) i Wydrzyn (siedziba gminy w Czarnożyłach).

Spis powszechny z 30 IX 1921 r. podaje, iż w powiecie znajdowało się 839 miejscowości. Tak duża liczba może budzić pewne zdziwienie, dlatego też należy wyjaśnić jej pochodzenie. W obecnym rozumieniu miejscowość to miasto, wieś lub osada. Ówczesne kwestionariusze spisowe, dla określenia charakteru miejscowości, dopuszczały także używanie zwrotów takich jak: folwark, leśniczówka, osada młyńska, pustkowie itp. Tak więc na 839 „miejscowości” wykazanych w spisie składały się: 3 miasta, 366 wsi, 239 kolonii, 104 folwarki, 33 leśniczówki, 30 osad młyńskich, 28 pustkowi, 26 osad, 4 osady leśne, 1 tartak, 1 przysiółek, 1 osada fabryczna oraz 3 miejscowości niezamieszkałe. W tymże spisie podano również ilość osad miejskich, tj. miejscowości, które w przeszłości posiadały prawa miejskie i w pewnym stopniu charakter miejski zachowywały w dalszym ciągu. W przypadku powiatu wieluńskiego podano liczbę 4, która odnosiła się do następujących miejscowości: Bolesławiec, Działoszyn, Lututów i Osjaków⁶. Okoliczna ludność miejscowości te zwyczajowo nazywała „miasteczkami”.

DEMOGRAFIA i WYZNANIA

Według załącznika do ustawy z dnia 2 VIII 1919 r. powołującej województwo łódzkie liczba mieszkańców powiatu wieluńskiego wynosiła 202 895⁷. Biorąc pod uwagę podaną liczbę zauważamy, iż przez następne miesiące ludność musiała szybko stąd emigrować, skoro według spisu powszechnego z 1921 r. powiat zamieszkiwało już tylko 181 361 osób (spis ten nie obejmował wojska)⁸. Jeżeli przyjmiemy liczbę ludności z 1919 r. to

⁶ *Skorowidz miejscowości Rzeczypospolitej Polskiej opracowany na podstawie wyników pierwszego powszechnego spisu ludności z dn. 30 września 1921 r. i innych źródeł urzędowych*, t. II, województwo łódzkie, Warszawa 1925, s. 124-136. Spis dzieci dokonany w 1919 r. wykazał 540 miejscowości (Z. P o d g ó r s k i, *Sieć szkolna i realizacja powszechnego nauczania w powiecie wieluńskim*, dodatek do „Dziennika Urzędowego Kuratorium Okręgu Szkolnego Łódzkiego”, R. II, 1928, nr 6, s. 19).

⁷ DzPPP nr 65 z r.1919 poz. 395.

⁸ *Skorowidz miejscowości...*, bp.

okaże się, iż nastąpił spadek liczby mieszkańców powiatu o 21 534 osób. Z dużą pewnością dane te są nieco zawyżone, biorąc nawet pod uwagę straty wojenne. Wydaje się, że oparte były na spisie sporządzonym przez władze niemieckie w 1916 r., gdyż liczba mieszkańców powiatu (bez gminy Konopnica) wynosiła wówczas 197 279 osób⁹. Należy więc mieć na uwadze informację podaną w „*Roczniku statystyki RP 1920/21*”, iż „*Te ostatnie zestawienia wykonane były w roku 1916 według liczby wydanych paszportów, kart chlebowych, cukrowych i tym podobnych źródeł, mniej lub więcej niepewnych. Niepewne są również liczby z r. 1911*”¹⁰.

Fakt powstania tak dużych różnic jest rzeczywiście zastanawiający, chociaż częściowo można to wytłumaczyć na przykładzie Wielunia. Krajoznawca Czesław Rokicki podaje, iż w 1920 r. miasto liczyło 16 734 osoby (rzymsko-katolików - 9082, Żydów - 7444, ewangelików - 162, prawosławnych - 58). Rokicki tłumaczy zwiększenie ludności Wielunia w sposób następujący: „*Na duży wzrost ludności w ostatnim dziesiętku lat wpłynęła wojna. Podczas wojny schroniło się tu wielu mieszkańców Łodzi i Częstochowy, po części Wieluniaków z pochodzenia [...]*”¹¹. Według spisu z 1921 r. Wieluń liczył 11 032 mieszkańców, a więc spadek w ciągu jednego roku, jeżeli zaufamy liczbie podanej przez Rokickiego, nastąpił aż o około 1/3¹².

⁹*Rocznik statystyki...*, s. 116. W 1911 r. gminę Konopnica zamieszkiwało, jak podają materiały rosyjskie - 5880 osób (tamże, s. 116). Do 1916 r. mógł w tej gminie nastąpić pewien spadek ludności, jest więc wysoce prawdopodobne, iż liczba podana w załączniku do ustawy z 1919 r. bazuje na obliczeniach niemieckich.

¹⁰ *Rocznik statystyki...*, s. 25. Liczby ludności powiatu wieluńskiego w końcu XIX w. i początku XX w. podane w materiałach publikowanych były następujące: w 1890 r. - 138 160 (*Słownik geograficzny Królestwa Polskiego innych krajów słowiańskich*, t. XIII, pod red. F. Sulimierskiego, B. Chlebovskiego i in., Warszawa 1893, s. 369); w 1897 r. - 143 585 osób (*Z. Podgórski, op. cit.*, s. 6); w 1911 r. - 210 426 osób (*Rocznik statystyki...*, s. 35); w 1916 r. (bez ludności znajdującej się w gminach pod okupacją austriacką) - 161 415 osób („*Gazeta Powiatowa*” 1916, nr 18, s. 142).

¹¹ Cz. Rokicki, *Wieluń*, „*Ziemia*”, 1920, nr 5-6, s. 159. Autor w artykule zaznaczył, iż dane za 1920 r. udzielił mu magistrat Wielunia. W 1911 r. Wieluń liczył 10 599 mieszkańców, a w 1916 r. 10 358 (*Rocznik statystyki...*, s. 116).

¹² *Skorowidz miejscowości...*, s. 124.

Należy również zaznaczyć, iż liczba ludności Wieruszowa (według spisu z 1921 r. 4799 osób) w porównaniu do lat wcześniejszych, uległa znacznemu zmniejszeniu¹³. Zasadniczą przyczyną tego były wydarzenia z 1919 r., kiedy to w miesiącach kwiecień, czerwiec i lipiec, dochodziło do wielokrotnego, prowokacyjnego ostrzeliwania miasta przez niemiecką artylerię. W czasie pierwszego ostrzału, który miał miejsce w dniu 29 IV 1919 r., zginęło kilka osób, a kilkadziesiąt zostało rannych. W miesiącach letnich Wieruszów wyludnił się, a część mieszkańców z tego powodu wyjechała z miasta na stałe¹⁴.

Liczba ludności w miastach i gminach powiatu wieluńskiego oraz deklarowane przez nią wyznanie i narodowość według powszechnego spisu z 1921 r. podaje tabela numer 1.

¹³ W 1911 r. ludność Wieruszowa według danych rosyjskich wynosiła 8086, a w 1916 r. według danych niemieckich 5858 osób (*Rocznik statystyki...*, s. 116).

¹⁴ P. Ł o s s o w s k i, *Groźba agresji niemieckiej na Polskę w 1919 r.*, „Wojskowy Przegląd Historyczny”, nr 2, 1961, s. 70-95; J. M i l c z a r e k, *Niemieckie prowokacje i incydenty graniczne w Wieruszowie*, „Sieradzki Rocznik Muzealny”, t. 9, Sieradz - Wieluń - Łódź 1993 -1994, s. 19-22.

Tabela 1

Liczba mieszkańców w miastach i gminach powiatu wieluńskiego oraz deklarowane wyznanie i narodowość według spisu ludności z 30 IX 1921 r.

Miasta i gminy	Liczba ludności	Wyznanie						Narodowość				
		rzym. katolickie	prawosławne	ewangeliczne	mojżeszowe	grekokatolickie	bez wyznania	polska	rosyjska	niemiecka	żydowska	inna
m. Wieluń	11 032	5949	56	197	4818	10	2	7075	9	6	3934	8
m. Praszka	4478	2 791	10	13	1663	-	1	2946	5	3	1524	-
m. Wieruszów	4799	2881	5	9	1903	-	1	3849	1	-	949	-
Bolesławiec	1854	1299	-	9	546	-	-	1352	-	-	502	-
Chotynin	4694	4590	17	51	36	-	-	4686	8	-	-	-
Czastary	4775	4712	5	19	39	-	-	4747	1	-	27	-
Działoszyn	8913	6985	-	3	1924	1	-	8864	-	-	49	-
Dzietrzkowice	6195	6140	4	21	30	-	-	6184	-	5	6	-
Galewice	8332	8201	13	39	79	-	-	8305	11	-	16	-
Kamionka	6716	6547	-	94	76	-	-	6678	-	-	39	-
Kielczygłów	4561	4257	-	14	290	-	-	4560	-	-	-	1
Konopnica	4926	4847	-	44	35	-	-	4914	-	-	12	-
Kurów	4070	3903	-	107	60	-	-	4046	-	-	24	-
Kuźnica Grab.	6409	6239	7	73	90	-	-	6388	4	-	17	-
Lututów	8499	6724	8	234	1527	-	6	7208	-	5	1286	-
Mierzyce	7693	7442	-	62	189	-	-	7600	-	-	92	1
Mokrsko	6498	6373	1	31	93	-	-	6474	1	-	23	-
Naramice	7795	7477	2	244	72	-	-	7739	1	7	48	-
Praszka	8552	8490	6	24	32	-	-	8540	-	-	12	-
Radoszewice	9258	8301	3	106	848	-	-	9064	-	6	188	-
Rudniki	10 239	10 090	5	2	141	-	1	10 181	-	144	57	-
Siemkowice	4903	4735	1	61	106	-	-	4903	-	-	-	-
Skomlin	6226	6023	1	164	38	-	-	6215	-	1	10	-
Skrzynki	4820	4614	1	2	202	1	-	4677	-	-	143	-
Skrzynno	6837	6407	4	328	89	-	-	6790	-	8	39	-
Sokolniki	5275	5156	7	53	59	-	-	5270	-	-	4	1
Starzenice	7616	7407	5	91	111	2	-	7538	2	7	69	-
Wydrzyn	5395	5315	-	64	16	-	-	5386	-	1	8	-
Razem miasta i gminy	181 361	163 895	161	2168	15 112	14	11	172179	43	50	9078	11

Źródło: Opracowano na podstawie *Skorowidza miejscowości...*, s. 124-136. W Wieluniu zamieszkiwało: 4 Rusinów (Ukraińców), 2 Amerykanów, 1 Litwin, 1 Serb. Łącznie w powiecie: 5 Rusinów, 2 Litwinów, 2 Amerykanów, 1 Serb, 1 Węgier.

Zdecydowana większość mieszkańców powiatu wieluńskiego - 163 895 osób, tj. 90,37% deklarowała wyznanie rzymsko-katolickie. Znaczącą grupę

religijną w powiecie stanowili wyznawcy judaizmu -15 129 osób, tj. 8,33%. Zamieszkiwali oni głównie w miastach i wspomnianych wcześniej tzw. osadach miejskich. W Wieluniu, Wieruszowie i Praszce łącznie zamieszkiwało 8384 wyznawców religii mojżeszowej, którzy stanowili 41,3% mieszkańców tychże miast. W Bolesławcu, Działoszynie, Lututowie i Osjakowie zamieszkiwało łącznie 4680 wyznawców judaizmu, którzy stanowili 40,1% mieszkańców tychże osad¹⁵. Skupiska ludności żydowskiej znajdowały się więc w ośrodkach miejskich i quasi miejskich. Jedynie 13,6% wyznawców judaizmu zamieszkiwało poza miastami i osadami miejskimi.

Biorąc pod uwagę deklarowaną narodowość zauważamy, iż duża część wyznawców judaizmu opowiadała się za narodowością polską. Za przynależnością do narodowości żydowskiej opowiedziało się 9078 osób, tj. 60% wyznawców religii mojżeszowej. Ewangelicy stanowili niedużą grupę religijną liczącą 2168 osób, tj. 1,2% wszystkich mieszkańców powiatu. Największe ich skupiska występowały w gminach: Skrzynno, Naramice, Lututów oraz w Wieluniu¹⁶. Znikomy odsetek mieszkańców powiatu stanowili wyznawcy prawosławia oraz greko-katolicy.

Narodowość polską deklarowało 172 179 (94,94%) mieszkańców powiatu. Należy podkreślić, iż znaczna część ewangelików, a także wyznawców judaizmu podczas spisu podała, iż jest narodowości polskiej.

W miastach żyło 20 309 (11,2%), a na wsi 161 052 (88,8%) mieszkańców powiatu. Tak ogromna dysproporcja ludności miast i wsi świadczyła o małym zurbanizowaniu powiatu oraz o zdecydowanie rolniczym jego charakterze.

¹⁵ W 1921 r. Bolesławcu mieszkały 1854 osoby (w tym 546 wyznania mojżeszowego), w Działoszynie 3985 (1909), Lututowie 2132 (1466), Osjakowie 1544 (759) (*Skorowidz miejscowości...*, s. 124-132).

¹⁶ Gminy i wsie powiatu, w których według spisu z 1921 r., występowały większe skupiska ludności wyznania ewangelickiego oraz liczby wyznawców: gmina Skrzynno: Milejów - 155, Janów - 68, gmina Naramice: Kłoniczki - 64, Swoboda - 40, gmina Lututów: Piaski - 78, Przybyłów - 32, Lututów - 31, gmina Kurów: Gaszyn - 65, gmina Kamionka: Pątnów - 52, Józefów - 35, Bugaj - 35, gmina Kuźnica Grabowska: Czajków - 62, gmina Mierzyce, wieś Krzeczów - 30, gmina Radoszewice: Czernicka Huta - 32, gmina Starzenice: Kraszkowice - 31, gmina Wydrzyn: Platoń - 33 oraz miasto Wieluń - 197 (tamże, s. 124-135).

Stan osobowy kobiet i mężczyzn wynosił wówczas:

– mężczyźni - 88 546

– kobiety - 92 815.

Przeciętnie na terenie powiatu na 1 km² przypadało 86,3 mieszkańców. Średnia ta w województwie łódzkim (bez Łodzi) była większa, gdyż wynosiła 96,1 osób na 1 km² ¹⁷, natomiast w całym kraju była mniejsza - 70 mieszkańców na 1 km².

Bezpośrednio po odzyskaniu niepodległości na terenie powiatu wieluńskiego istniało 41 parafii rzymsko-katolickich, których liczba w okresie międzywojennym wzrosła do 51 ¹⁸. W interesującym nas okresie erygowano następujące parafie: Czajków (1919 r.), Kadłub (1920 r.), Przedmość (1921 r.), Ochędzyn (1922 r.), Ostrówek k. Wieruszowa (1922 r.), Kiełczygłów (1924 r.), Radostów (1924 r.), Radoszewice (1927 r.), Łubnice (1935 r.), Galewice (1938 r.). Zaznaczyć należy, iż w 1937 r. erygowano ekspozyturę parafii Konopnica w Szynkielowie, lecz formalne powołanie tej parafii nastąpiło dopiero w 1957 r. ¹⁹

Na mocy bulli papieża Piusa XI parafie z terenu powiatu wieluńskiego odłączone zostały od diecezji kujawsko - kaliskiej (włocławskiej) i weszły w skład nowo utworzonej w dniu 28 X 1925 r. diecezji częstochowskiej ²⁰. Na terenie powiatu istniały cztery dekanaty: w Wieluniu, Praszce, Bolesławcu i Wieruszowie z siedzibą w Cieszęcinie. Trzy parafie (Działoszyn, Kiełczygłów, Siemkowice) położone na wschód od rzeki Warty należały do dekanatu brzeźnickiego, znajdującego się w powiecie radomszczańskim ²¹.

¹⁷ *Pierwszy powszechny spis Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 30 września 1921*, Warszawa 1928, s. 3.

¹⁸ *Katalog kościołów i duchowieństwa diecezji częstochowskiej - 1968*, Częstochowa 1968, s. 85-277.

¹⁹ Tamże, s. 91-272.

²⁰ Tamże, s. 17.

²¹ W. W i l c z y ń s k i, *Informator Wieluński*, Wieluń 1935, s. 26-27. W przypadku tej publikacji, choć podano rok wydania 1935, faktyczny druk nastąpił rok wcześniej. Dlatego też powołując się na *Informator Wieluński* autor artykułu podaje rok 1934 („Echo Sieradzkie” z 10 X 1934, s. 5). Według stanu na 1 IV 1937 r. wymieniono 48 parafii z terenu pow.

Gminy żydowskie (kahaty), a tym samym synagogi znajdowały się w miastach powiatu: w Wieluniu, Wieruszowie i Praszce oraz dużych osadach: w Bolesławcu, Działoszynie, Lututowie, Osjakowie²².

Na terenie powiatu funkcjonowała jedna parafia ewangelicko–augsburska, która należała do diecezji kaliskiej. Jej siedziba znajdowała się przy kościele parafialnym w Wieluniu. W Krzczowie istniała kaplica, a w Janowie, Lututowie i Swobodzie domy modlitw²³.

Wyznawcy prawosławia posiadali w Wieluniu cerkiew, która w 1934 r. wykupiona była przez Sejmik Powiatowy i zaadaptowana na Muzeum Ziemi Wieluńskiej Polskiej Macierzy Szkolnej. W zamian otrzymali pomieszczenie na dom modlitwy²⁴. Po likwidacji parafii wieluńscy prawosławni należeli do parafii w Łodzi²⁵.

wieluńskiego (Archiwum Państwowe w Łodzi (dalej: APŁ), Urząd Wojewódzki Łódzki (dalej: UWŁ), sygn. 2581, k. 3–4).

²² Archiwum Państwowe w Łodzi Oddział w Sieradzu (dalej: APŁOS), Starostwo Powiatowe Wieluńskie (dalej: SPW), sygn. 861, k. 72.

²³ E. K n e i f e l, *Die evangelisch–augsburgischen Gemeinden der Kalischer Diözese*, Posen 1937, s. 159. Parafia obejmowała również miejscowości znajdujące się na terenie powiatu sieradzkiego: miasto Złoczew oraz kilkanaście wsi w gminach Barczew, Klonowa, Majaczewice i Złoczew (tamże, s. 162).

²⁴ „Echo Sieradzkie” z 28 VIII 1934, s. 5; T. O l e j n i k, *Muzeum Ziemi Wieluńskiej. Dzieje, zbiory, działalność (1964-1984)*, Warszawa–Łódź 1987, s. 11. W zamian Sejmik Powiatowy przekazał dla prawosławnych pomieszczenia po dawnej siedzibie LOPP przy ul. Krakowskie Przedmieście („Echo Sieradzkie” z 28 VIII 1934, s. 5). Sejmik miał również przez 5 lat opłacać kaplicę prawosławną przy ul. Ogrodowej („Echo Sieradzkie” z 25 IX 1934, s. 5). Najprawdopodobniej kaplica nie powstała, gdyż w sprawozdaniu starosty z 1938 r. wymieniony jest tylko dom modlitwy znajdujący się przy ul. Krakowskie Przedmieście nr 6 (APŁ, UWŁ, sygn. 2532, k. 70).

²⁵ APŁ, UWŁ, sygn. 2532, k. 70. W sprawozdaniu starosty z 1938 r. zapisano: „Raz a najwyżej dwa razy do roku, na prośbę miejscowych wyznawców prawosławia, których w Wieluniu jest tylko kilka rodzin, przyjeżdża ksiądz prawosławny z Łodzi i odprawia w tym mieszkaniu nabożeństwa” (tamże, sygn. 2532, k. 48).

Drugi spis powszechny zawiera dane na dzień 9 XII 1931 r. W porównaniu do spisu z 1921 r. liczba mieszkańców powiatu wzrosła o 32 938 osób i wynosiła 214 299²⁶.

W spisie z 1931 r. dokonano innego podziału. Pozostawiono podział według wyznania, ale zrezygnowano z kryterium narodowego. Wprowadzono natomiast podział według języka ojczystego. Niestety nie dysponujemy tak dokładnymi danymi jak w przypadku pierwszego spisu²⁷. Wyniki spisu z 1931 r. przedstawiają poniższe tabele – numer 2 i 3.

Tabela 2

Mieszkańcy miast i wsi powiatu wieluńskiego według wyznania (drugi powszechny spis z dnia 9 XII 1931 r.)

Powiat	Ludność ogółem	W y z n a n i e									
		rzyms.-kat. i ormiań.-katolickie	grecko-kat. i obrządek wschodni kość. kat.	prawosławne	ewangelickie				inne chrześcijańskie	możeszowe	nie podane
					augsburskie	reformowane	unijne	bez bliższego określenia			
Miasta	23 205	14 312	12	54	255	5	-	37	1	8516	13
Wieś	191 094	182 501	102	81	1797	9	6	167	15	5995	421
Łącznie	214 299	196 813	114	135	2052	14	6	204	16	14 511	434

Ź r ó d ł o: *Drugi powszechny spis ludności z dn. 9 XII 1931 r. Województwo łódzkie, Statystyka Polski, seria C, zeszyt 77, Warszawa 1938, s. 29.*

Tabela 3

Mieszkańcy miast i wsi powiatu wieluńskiego według deklarowanego języka ojczystego (drugi powszechny spis z dnia 9 XII 1931 r.)

Powiat	Ludność	J ę z y k o j c z y s t y									
		polski	ukraiński	ruski	białoruski	rosyjski	niemiecki	żydowski	hebrajski	inny	nie podany
Miasta	23 205	15 318	6	-	1	6	9	7540	319	1	5
Wieś	191 094	185 505	61	2	5	10	104	4958	399	9	41
Łącznie	214 299	200 823	67	2	6	16	113	12 498	718	10	46

Ź r ó d ł o: *Drugi powszechny spis...*, s. 31.

²⁶ *Drugi powszechny spis...*, bp.

²⁷ Opracowanie danych dotyczących I i II powszechnego spisu może być dokonane jedynie na podstawie materiałów publikowanych. Z odpowiedzi na list skierowany przez autora niniejszego artykułu do Głównego Urzędu Statystycznego w Warszawie wynika jednoznacznie, iż oryginalne materiały ze spisów powszechnych przeprowadzonych w latach 1921 i 1931 nie zachowały się w GUS, ani „(...) w żadnym innym archiwum zakładowym jednostek statystyki publicznej”. Pismo w Muzeum Ziemi Wieluńskiej nr 065/17/00.

Według drugiego spisu, jeżeli chodzi o deklarowane wyznanie, nie następują duże zmiany procentowe w stosunku do pierwszego spisu. W 1931 r. wyznanie rzymsko-katolickie deklarowało 91,8% mieszkańców powiatu (wzrost o 1,43%), wyznanie mojżeszowe 6,77% (spadek o 1,56%), wyznanie ewangelickie 1,06 (spadek o 0,14%). Natomiast interesująco wygląda porównanie według deklarowanej narodowości (spis z 1921 r.) i języka ojczystego (spis z 1931 r.). W przypadku wyznawców judaizmu zdecydowana większość podała, iż ich językiem ojczystym jest żydowski (jidysz) i hebrajski, łącznie 13 215, tj. 91%. Przypomnijmy, iż według spisu z 1921 r. przynależność do narodowości żydowskiej deklarowało zaledwie 60% wyznawców judaizmu.

Wzrosła liczba mieszkańców na 1 km² i wynosiła 101,7 osób. Wzrosła również liczba budynków mieszkalnych z 24 774 w 1921 r. do 28 273 w 1931 r.²⁸

Według danych opublikowanych w prasie w marcu 1933 r. ludność powiatu wynosiła 222 785 osób²⁹. Podział mieszkańców powiatu według wyznania przedstawiał się następująco:

- rzymsko-katolickie – 206 607 (92,75%)
- ewangelickie – 2 529 (1,14%)
- mojżeszowe – 13 454 (6,04%)
- inne – 195 (0,07%)³⁰.

Dokładne dane liczby ludności (stan na dzień 31 XII 1938 r.) w miastach i gminach powiatu wieluńskiego, z podziałem na zamieszkujące tam narodowości, podaje tabela nr 4.

²⁸ *Drugi powszechny spis...*, bp.

²⁹ „Echo Sieradzkie” z 18 III 1933, s. 5.

³⁰ W. Wilczyński, *op. cit.*, s. 9. W opisie powiatu wieluńskiego sporządzonym przez Starostwo w 1936 r., podano liczbę jego mieszkańców (222 785) odnoszącą się do początku 1933 r., błędnie powołując się na spis powszechny z 1931 r. (APŁOS, SPW, sygn. 788, k. 1).

Tabela 4

Liczba ludności w miastach i gminach powiatu wieluńskiego z podziałem na zamieszkujące tam narodowości (stan na 31 XII 1938 r.)

Miasto lub gmina	Liczba ludności ogółem	N a r o d o w o ś ć					
		Polacy	Żydzi	Niemcy	Rosjanie	Czesi	Inni
		Liczba %	Liczba %	Liczba %	Liczba %	Liczba %	Liczba %
m. Wieluń	15 689	10 385 66,19	5238 33,39	6 0,04	-	-	66 0,42
m. Praszka	4342	3326 76,61	1016 23,39	-	-	-	-
m. Wieruszów	5688	3589 63,09	2099 36,91	-	-	-	-
Bolesławiec	2003	1502 74,99	497 24,81	-	-	-	3 0,15
Chotyń	5560	5519 99,2	41 0,74	-	1 0,02	-	-
Czastary	6222	6202 99,68	12 0,19	-	9 0,14	-	-
Działoszyn	11 633	9787 84,13	1846 15,87	-	-	-	-
Dzietrzkowice	6840	6839 99,99	1 0,01	-	-	-	-
Galewice	10 877	10 847 99,74	26 0,24	-	4 0,04	-	-
Kamionka	8487	8448 99,54	39 0,46	-	-	-	-
Kielczygłów	5586	5346 95,7	240 2,4	-	-	-	-
Konopnica	7046	7039 99,9	7 0,1	-	-	-	-
Kurów	4527	4521 99,87	5 0,11	1 0,02	-	-	-
Kuźnica Grabowska	8573	8535 99,56	38 0,44	-	-	-	-
Lututów	10 335	9090 87,96	1236 11,96	5 0,05	-	-	4 0,04
Mierzyce	10 471	10 416 99,48	55 0,52	-	-	-	-
Mokrsko	7988	7941 99,41	42 0,53	-	-	-	5 0,06
Naramice	9846	9808 99,62	15 0,15	23 0,23	-	-	-
Praszka	10 718	10 715 99,99	3 0,01	-	-	-	-
Radoszewice	13 438	12 689 94,5	737 5,48	-	1 0,00	-	2 0,01
Rudniki	14 041	13 899 98,99	128 0,91	-	7 0,05	1 0,00	6 0,04

Siemkowice	6608	6559 99,26	49 0,74	-	-	-	-
Skrzynno	9593	9552 99,56	22 0,23	17 0,18	-	-	2 0,02
Skrzynki	6073	5944 97,88	129 2,12	-	-	-	-
Skomlin	7564	7520 99,42	38 0,50	3 0,04	-	-	3 0,04
Sokolniki	6934	6927 99,9	7 0,10	-	-	-	-
Starzenice	11 362	11 276 99,24	25 0,22	60 0,53	1 0,00	-	-
Wydrzyn	7420	7406 99,81	14 0,19	-	-	-	-
Razem miasta i gminy	235 470	221 636 94,14	13 605 5,7	115 0,05	23 0,00	1 0,00	91 0,04

Źródło: APŁOS, SPW, Powiatowa Księga Narodowościowa powiatu wieluńskiego, sygn. 861, k. 12.

Spółeczność żydowska stanowiła 5,7% ludności powiatu. Porównując z danymi z poprzednich spisów zauważamy, iż procentowo następowało zmniejszanie liczby Izraelitów zamieszkujących powiat wieluński. Przypomnijmy, że według pierwszego spisu wyznawcy judaizmu stanowili 8,33% mieszkańców powiatu, a według drugiego spisu powszechnego 6,77%.

Według stanu na 31 XII 1938 r. przynależność do narodowości niemieckiej deklarowało 115 osób, tj. 0,05%. Przypomnijmy, iż podczas pierwszego spisu powszechnego 50 osób deklarowało używanie języka niemieckiego jako ojczystego, a dziesięć lat później 113 osób. W sprawozdaniu Starostwa Wieluńskiego dla Urzędu Wojewódzkiego w Łodzi ze stycznia 1939 r. napisano: „*Niemców na terenie powiatu jest znikoma ilość i ci po większej części ulegają wynarodowieniu. (...) Nieliczna mniejszość niemiecka nie tworzy większego skupienia lecz rozszana jest po całym powiecie. Specjalnej łączności z państwem niemieckim u nich nie ma za wyjątkiem kilku rodzin, a to Mosza, właściciela nieruchomości w Wieluniu, Meskich właścicieli majątku ziemskiego w Ożarowie oraz Rappardowej w Łubnicach, właścicieli majątku ziemskiego, którzy mają krewnych w Niemczech i poprzez nich utrzymują stały kontakt z zagranicą*”.

Tabela 5

Stan posiadania nieruchomości w miastach i osadach według narodowości na dzień 31 XII 1938 r.

Miasto lub osada	Ogółem	Polacy		Żydzi	
		w liczbach	%	w liczbach	%
Wieluń	853	713	83,6	140	16,4
Praszka	405	338	83,5	67	16,5
Wieruszów	501	400	79,8	101	20,2
Bolesławiec	209	180	86,1	29	13,9
Działoszyn	554	376	67,9	178	32,1
Lututów	104	62	59,6	42	40,4
Osjaków	230	171	74,3	59	25,7
Łącznie	2856	2240	78,6	616	21,4

Źródło: APŁOS, SPW, sygn. 861, k. 17.

GOSPODARKA

Powiat wieluński wszedł w skład odrodzonego państwa polskiego z niewielkim potencjałem przemysłowym. Posiadał rolniczy charakter, który decydował o źródle utrzymania większości jego mieszkańców. Stan zatrudnienia w najważniejszych gałęziach gospodarki dobrze zobrazuje, porównanie danych z lat: 1921, 1931 i 1936 (tabela nr 6). Za „czynnych” należy uważać tylko pracujących, natomiast „czynni i bierni” to pracujący wraz z rodzinami, które utrzymują.

Tabela 6

Działy, gałęzie i rodzaje zawodu	Czynni i bierni wg spisu z 1921 r.	Czynni	Czynni i bierni wg spisu z 1931 r.	Czynni	Czynni i bierni w 1936 r.	Czynni
	Liczba %	Liczba %	Liczba %	Liczba %	Liczba %	Liczba %
Rolnictwo	-	-	171 424 79,99	124 742 72,77	185 611 82,4	58 355 82,0
Rolnictwo wraz ogrodnictwem, rybactwem i leśnictwem	145 793 80,38	83 190 87,25	172 297 80,4	131 312 76,6	186 431 82,71	58 538 82,29
Górnictwo i przemysł	14 968 8,25	4 886 5,12	20 637 9,63	8 785 4,10	11 741 5,21	3373 4,98
Handel i ubezpieczenia	9 445 5,2	2 482 2,6	9 468 4,42	3 489 1,63	8777 3,89	2206 3,2
Komunikacja i transport	1 031 0,57	285 0,3	2 468 1,15	775 0,36	767 0,34	218 0,30
Służba publiczna, kościoły, organizacje i instytucje społeczne	1 682 0,92	528 0,55	2 508 1,17	991 0,46	17 698 7,85	6823 9,8
Służba zdrowia	235 0,13	105 0,11	838 0,39	406 0,19		
Szkolnictwo, oświata i kultura	832 0,46	374 0,36	1 349 0,60	675 0,31		
Armia, marynarka i lotnictwo wojskowe	99 0,05	71 0,07	-	-		
Służba domowa	1 268 0,7	962 1,0	1 277 0,6	1149 0,54		
Utrzymujący się bez pracy zarobkowej	2 127 1,17	1 026 1,07	3 309 1,54	980 0,46		
Osoby o zawodzie nie określonym	3 881 2,14	1 436 1,51	148 0,07	76 0,04		
Czynni i bierni oraz czynni łącznie	181 361	95 345	214 299	148 638	225 414	71 158

Źródło: *Pierwszy spis...*, s. 195; *Drugi powszechny spis...*, s. 67, 326, 327; APŁOS, SPW, sygn. 788, k. 4.

Powyższa tabela daje nam ciekawe porównanie zatrudnienia w różnych gałęziach gospodarki. Dominuje co prawda rolnictwo, jednak pewne znaczenie mają pozostałe działy gospodarki, które względnie dobrze rozwijały się do czasu wejścia potęgującego się kryzysu ekonomicznego. Na podstawie danych zebranych w czasie drugiego spisu powszechnego z 1931 r. nie odnosi się wrażenia nadchodzącego załamania gospodarczego. W wielu dziedzinach gospodarki widoczny jest znaczny postęp w ilości czynnych zawodowo w stosunku do spisu z 1921 r. O wiele korzystniejsze dane znajdują się w rubryce górnictwo i przemysł. Należy mieć jednak na uwadze, iż określenie przemysł w tym przypadku ma szersze znaczenie, gdyż obejmuje zarówno zakłady przemysłowe, jak i rzemieślnicze. Korzystniej prezentuje się ilość osób zatrudnionych w handlu, transporcie, służbie zdrowia, szkolnictwie itd.

Dla przykładu w 1921 r. w przemyśle (rzemiośle) odzieżowym i galanteryjnym pracowało 2168 osób. W 1931 r. liczba osób pracujących w samym tylko przemyśle (rzemiośle) odzieżowym wynosiła już 3189.

Dane z roku 1936 jaskrawo obrazują skutki spowodowane przeciągającym się kryzysem. W każdym dziale gospodarki wystąpił znaczny spadek czynnych zawodowo. Wystąpiło ogromne bezrobocie, które omówione będzie w dalszej części artykułu.

Rolnictwo

W ciągu zaledwie kilkunastu lat w stosunkowo biednym powiecie nie mogło być mowy o rewolucji społecznej i zawodowej. Świadczą o tym dane porównawcze. Niekorzystnie w dalszym ciągu wypada rolnictwo, gdyż żyjący z rolnictwa, ogrodnictwa, rybactwa i leśnictwa stanowili ponad 80%. Dla porównania w skali kraju było to 60,6%.

Duża liczba osób żyjących z rolnictwa powodowała znaczne rozdrobnienie gospodarstw rolnych. Na to zjawisko nakładało się długie, trwające wiele dziesięcioleci zaniedbanie spowodowane z jednej strony ogólnym zacofaniem polskiego rolnictwa w zaborze rosyjskim, a z drugiej strony

masowa emigracja zarobkowa. Na dużą skalę emigracja ta nasiliła się już na przełomie XIX i XX w., kiedy to mieszkańcy z różnych stron Królestwa Polskiego wyjeżdżali na „saksy”, czyli roboty sezonowe w Niemczech. Robotnikom rolnym z powiatów, które nie graniczyły z zaborem pruskim, urzędy rosyjskie nie wydawały przepustek ani paszportów. Z tego też względu robotnicy powracający jesienią z Prus nie opuszczali powiatu nadgranicznego, a zamieszkiwali w wynajętych kwaterach we wsiach nadgranicznych. Część z nich, a w szczególności młode małżeństwa, za zarobione pieniądze budowało domy. Wiosną następnego roku znowu ludzie ci wyjeżdżali na roboty. Włodzimierz Zarzycki we wspomnieniach napisał: *„Proces ten trwający lata zwiększał zagęszczenie stale wzrastające ludności wiejskiej, nie przygotowanej do żadnej innej pracy, jak tylko na roli, względnie nie wykwalifikowanego robotnika”*³¹.

Według spisu z 1921 r. w powiecie wieluńskim istniało 24 529 gospodarstw rolnych. Poniżej przedstawiono strukturę gospodarstw w powiecie według wspomnianego spisu oraz procentowe porównanie ze średnią z pozostałych powiatów w województwie łódzkim i ze średnią w kraju (tabela nr 7).

Tabela 7

Powierzchnia	Powiat wieluński		Powiaty w woj. łódzkim (bez pow. wieluńskiego)	Kraj
	Liczba gospodarstw	procent	procent	procent
Do 2 ha	5811	23,7	24,4	34,0
2 – 5 ha	7978	32,5	27,7	30,7
5 – 20 ha	10 468	42,7	45,1	32,0
20 – 100 ha	207	0,8	2,28	2,7
Powyżej 100 ha	65	0,3	0,49	0,6

Źródło: *Rocznik statystyki Rzeczypospolitej Polskiej 1924*, Warszawa 1925, s. 34-35.

³¹ W. Zarzycki, *Kółko rolnicze w Białej k. Wielunia. – dawniej i dziś*, maszynopis w Archiwum MZW, sygn. MZW-Sp-114.

Znaczne przeludnienie na terenie powiatu wieluńskiego i brak większego zatrudnienia poza rolnictwem było główną przyczyną rozdrobnienia gospodarstw rolnych i ogólnego niedostatku na wsi. Kryzys ekonomiczny, jaki wystąpił na wsi polskiej na początku lat trzydziestych, pogłębił jeszcze w większym stopniu proces pauperyzacji gospodarstw wiejskich.

Zauważyć należy, iż według spisu z 1931 r. aż 171 424, tj. 79,99% mieszkańców powiatu utrzymywało się z rolnictwa. Z tej liczby 168 729 osób zamieszkiwało na wsi, a 2 695 w miastach. (przypadki posiadania gospodarstw rolniczych na terenach miejskich nie należały wówczas do rzadkości). Samodzielni, czyli żyjący z własnych majątków lub gospodarstw, stanowili liczbę 131 312 osób, zaś robotnicy i chałupnicy 40 005. Pracownicy umysłowi związani z rolnictwem tworzyli niewielką grupę 135 osób.

Według spisu z 1931 r. na wsi wieluńskiej łącznie funkcjonowało 24 195 „zespołów rolniczych” (gospodarstw), których struktura wyglądała następująco:

Do 2 ha	– 6 047 (25,0%)
2-5 ha	– 10 709 (44,3%)
5-10 ha	– 5 681 (23,5%)
10-15 ha	– 606 (2,5%)
15 – 50 ha	– 154 (0,64%)
50 ha i więcej	– 53 (0,22%)

Referenci spisowi nie ustalili powierzchni 945 „zespołów rolniczych”³².

W porównaniu do 1921 r. spadła ilość gospodarstw o 334. Minimalnie zmniejszyła się również liczba gospodarstw o powierzchni do 2 ha. W dużym zakresie powiększyła się natomiast liczba gospodarstw o niewielkim areale 2-5 ha. Wskutek wchodzącego kryzysu, braku pracy i dzielenia gospodarstw liczba ta wrosła aż o 2731 gospodarstw, tj. 11,8%.

Według danych z 1936 r. liczba gospodarstw w powiecie wynosiła 37 762; w porównaniu do 1931 r. wzrosła aż o 13 577. Struktura gospodarstw przedstawiała się wówczas następująco:

³² *Drugi powszechny spis...*, s. 81.

Do 2 ha	– 13 780 (36,5%)
2-5 ha	– 15 030 (39,8%)
5-30 ha	– 8 852 (23,44%)
30-50 ha	– 34 (0,09%)
powyżej 50 ha	– 66 (0,17%) ³³

Łącznie w lipcu 1939 r. było 43 245 gospodarstw. Struktura agrarna w tym czasie przedstawiała się następująco:

Do 2 ha	– 14 250 (33,0%)
2-5 ha	– 17 440 (40,3%)
5-10 ha	– 9 820 (22,7%)
10-20	– 1 520 (3,5%)
20-50	– 155 (0,36%)
powyżej 55 ha	– 60 (0,13%) ³⁴

Na tak duży wzrost liczby gospodarstw, oprócz ich rozdrobnienia spowodowanego złymi warunkami ekonomicznymi, wpłynęła również przeprowadzana od lat dwudziestych parcelacja dużych własności ziemskich. Nie potrafimy określić ile i jaka powierzchnia większych własności ziemskich poddana została parcelacji, gdyż to zagadnienie jest bardzo obszerne, a dotychczas nie zostało opracowane³⁵. Podajmy kilka przykładów częściowo parcelowanych własności ziemskich. W 1931 r. z majątku Mokrsko Szlacheckie rozparcelowano 42,6 ha. Nabywcami tej ziemi było 22 miejscowych rolników³⁶. Z kolei w 1933 r. częściowej parcelacji poddany został majątek Czarnożyły, z którego 206,1 ha ziemi nabyło 50 rolników³⁷. W tym samym roku z majątku Skomlin rozparcelowano 32 ha, a nabywcami zostało 19 osób³⁸. Pewną orientację o wielkości parcelacji daje nam porównawcze zestawienie powierzchni większej własności ziemskiej z lat 1929 i 1934 (tabela nr 8).

³³ APŁOS, SPW, sygn. 788, k.5; J. M i l c z a r e k, *Emigracja zarobkowa z Wieluńskiego (1918 – 1939)*, „Łódzkie Studia Etnograficzne”, t. XIX, Łódź 1977, s. 5-6.

³⁴ K. R y b c z y Ń s k i, *Charakterystyka społeczno-ekonomiczna ziemi wieluńskiej w okresie międzywojennym* [w:] „30 lat wieluńskiego rolnictwa”, Wieluń 1974, s. 12. Autor artykułu był praktykantem w Okręgowym Towarzystwie Organizacji i Kółek Rolniczych w Wieluniu w latach 1938-39; powołuje się on na materiały statystyczne z lipca 1939 r.

³⁵ W Archiwum Państwowym w Łodzi znajdują się dwa zespoły: Powiatowy Urząd Ziemski oraz Okręgowy Urząd Ziemski w Piotrkowie Trybunalskim, w których są liczne dokumenty dotyczące się parcelacji większych własności ziemskich w powiecie wieluńskim.

³⁶ APŁ, Okręgowy Urząd Ziemski w Piotrkowie Trybunalskim (dalej: OUZ), sygn. 1750, bp.

³⁷ Tamże, sygn. 1701, bp.

³⁸ Tamże, sygn. 1787, bp.

Tabela 8

Właściciel lub dzierżawca majątku	Miejscowość	Gmina	Obszar w ha							
			Łącznie		Grunty orne	Łąki, pastwiska	Lasy	Sady	Wody	Nieuzyski
			1934 r.	1929 r.						
Włóczęga Tadeusz	Makowszczyzna	Dzietrzkowice	203	217,8	130	30	27,8	6	5	5
Włóczęga Weryho-Darewski	Chotów	Mokrsko	270	315,7	238	14,5	-	3,3	-	20,7
Włóczęga R. i Szwarzbart L.	Czemice	Radoszewice	139	1247,9	84,5	262,5	900,7	1,1	-	-
Włóczęga Ignacy ³⁹	Skomlin	Skomlin	282	391,3	387,4	2,2	2,2	1,6	-	-
Włóczęga Waldemar	Zytniów	Rudniki	459	480,3	332,5	63	61,5	5	-	16,7
Włóczęga Leon i Halina	Skrzynki	Skrzynki	191	293,3	-	-	213,8	-	-	79,5
Włóczęga Julian i Maria	Świątkowice	Naramice	534	593,2	134,2	118,6	285,5	1,6	-	16,7
Włóczęga Kazimierz	Galewice	Galewice	560	844,2	277,7	114	377,32	-	-	77,2
Włóczęga Rajmund	Kopydłów	Naramice	204	208,2	146,1	53,1	-	2,2	-	6,7
Włóczęga Stanisław	Opojowice	Wydrzyn	214	216,6	187,5	25	-	1,1	-	2,7
Włóczęga mańskiego Kazimierza ⁴⁰	Ostrówek-Polesie	Galewice	72	302,3	53,7	3,9	244,6	-	-	-
Włóczęga Teodora ⁴¹	Kraszkowice	Starzenice	1080	2509	305	70,5	2168,5	-	3,5	65,5
Włóczęga Adeusz ⁴²	Wielgie	Skrzynno	611	573,3	356	21,8	127,6	4,4	-	34,1
Włóczęga Jan Lajb i S-ka	Grzeška	Galewice	500	589,2	313,5	44,6	159,9	-	-	33,5
Włóczęga Jan Lajb i S-ka	Bolków	Skrzynno	?	238,8	63,2	24,9	150,6	-	-	-
Włóczęga Jan Lajb i S-ka	Chojny	Lututów	?	175,8	71,6	43,2	61	-	-	-
Włóczęga Józef Antoniego ⁴³	Olewin	Starzenice	294	285,5	255,3	15	-	3,9	-	11,1
Włóczęga Alojza ⁴⁴	Mokrsko	Mokrsko	434	484,2	434,4	19	-	7,8	-	-
Włóczęga Antoni	Lukomierz	Siemkowice	245	253,6	204,3	36,8	-	0,8	-	20,9
Włóczęga Ksawery ⁴⁵	Siemkowice	Siemkowice	568	539,7	230,6	172,3	111,9	0,8	55,4	-
Włóczęga Edvard	Masłowice	Starzenice	638	521,2	321,9	6,7	149,4	6,7	-	7,8
Włóczęga Jan	Wiktorówek	Sokolniki	167	293,9	145,5	32,3	106,3	1,1	-	8,3
Włóczęga Józef ⁴⁶	Walichnowy	Sokolniki	444	441,1	179,1	27,9	181,9	8,3	-	21,2
Włóczęga Włodzimierz	Kąty Walichn.	Sokolniki	319	307,9	167,9	15,1	104,1	1,6	-	2,2
Włóczęga Włocsey Wojciech i Maria	Lututów	Lututów	1064	1034	302,3	33,6	691,9	6,7	-	-
Włóczęga Aleksandra	Naramice	Naramice	309	310,7	179,1	96,7	5,5	1,1	↑	↑
Włóczęga Stanisław	Starzenice	Starzenice	431	537,4	279,9	22,2	223,9	5,5	↑	27,9
Włóczęga Kunibert ⁴⁸	Ozarów	Skomlin	894	895,2	161,2	11,1	716	6,7	-	5,5
Włóczęga Apolonia	Krzężle	Konopnica	170	201,5	29,1	25,6	137,7	0,5	(?)	-
Włóczęga Seweryn i Sp. Lubrzyń-	Kuznica Grab.	Kuznica Grab.	2865	3841,9	99,6	79,4	3066,7	3,3	-	8,3
									211,6	361,6
Włóczęga Oskar	Beresie Male	Kielczyglów	822	622,5	61,5	24,6	447,8	0,5	↑	↑
Włóczęga Maks i Bernard ⁵⁰	Radoszewice	Radoszewice	809	1267,4	396	245	579,3	11,1	↑	31,9
Włóczęga Włodzimierzowa Felicja	Niedzielsko	Wydrzyn	198	205,4	179,1	22,2	-	0,5	-	36
Włóczęga Wit Berka ⁵¹	Działoszyn	Działoszyn	212	235,7	210	22,8	-	-	-	3,3
Włóczęga Włocsey Gustaw	Ruda	Starzenice	657	645	333,1	19,4	251,9	2,2	-	2,8
Włóczęga Włocsey Stanisław	Rudlice	Skrzynno	418	422,1	127,6	8,9	218,3	3,3	-	39,1
Włóczęga Włocsey Przemysław	Strojec i Rozterk	Praszka	1065	1233,4	597,8	22,3	614,8	-	16,2	9,5
Włóczęga Włocsey Praszka-Pilawa ⁵²									-	-
Włóczęga Włocsey Adama ⁵³	Rychlocice	Konopnica	722	1344	316,3	152,1	822,4	7,2	↑	↑
Włóczęga Włocsey Jadwiga	Krzeczów	Mierzycze	412	447,8	90,1	34,1	285,5	0,8	-	46,4
Włóczęga Włocsey Izabela hr.	Dąbrowa	Kurów	364	442,8	384,8	-	-	5,5	-	3,4
Włóczęga Włocsey Józef hr. ⁵⁴	Czarnożyły	Wydrzyn	1182	?	?	104,6	1002,6	8,9	-	18,4

- 49,8

³⁹ W 1934 r. właścicielem był Grünstein M. i Spółka (W i l c z y ń s k i, *op. cit.*, s.112).

⁴⁰ W 1934 r. właścicielem był Błażejowski Wojciech (W. W i l c z y ń s k i, *op. cit.*, s. 110).

⁴¹ W 1934 r. właścicielem był Ender Stefan, który posiadał majątek Kraszkowice o powierzchni 712 ha oraz Raduczycze i Raducki Folwark – 1080 ha (W. W i l c z y ń s k i, *op. cit.*, s. 111 i 112). Na początku 1939 r. powierzchnia majątku Endera wynosiła 642,23 ha (APŁOS, SPW, sygn. 861, k. 60).

⁴² W 1934 r. Tadeusz Fiszer był również właścicielem majątku Dymek (W i l c z y ń s k i, *op. cit.*, s.112). W piśmie Starostwa do Urzędu Wojewódzkiego z 25 VII 1934 r. związanym z zamierzonym wszczęciem postępowania za należności pieniężne podano, iż po-

Skróty: Sp. – spadkobiercy, hr. – hrabia.

Źródło: APŁ, OUZ, sygn. 36, bp.; W. Wilczyński, *op. cit.*, s. 110-112.

Uwagi: Po zsumowaniu poszczególnych składników nie w każdym przypadku otrzymamy podaną w tabeli sumę. W tabeli nie uwzględniono własności ziemskich, których obszar za 1929 r. nie jest znany. Ich wykaz zamieszczono na końcu artykułu (aneks nr 1).

wierzchnia majątku (Wielgie i Dymek) T. Fiszera wynosi 421,8 ha (APŁOS, SPW, sygn. 757, k. 163). W 1919 r. właścicielami majątku Wielgie byli Pik i Segal (Dziennik Urzędowy Starostwa Wieluńskiego dalej: DUSW, nr 37, 1919, s. 349). W Księdze Adresowej Polski z 1930 r. jako właściciele figurują Mojżesz Pik i Mosze Sałal (D. Z a r o s z y c, *Wykaz właścicieli ziemskich dawnego województwa łódzkiego*, Warszawa 1991, s. 44).

⁴³ W 1934 r. właścicielką była Grodzicka Bogumiła i sukceserowie (W. Wilczyński, *op. cit.*, s. 112).

⁴⁴ W piśmie Starostwa do Urzędu Wojewódzkiego z 25 VII 1934 r. podano, iż powierzchnia majątku (Mokrusko Szlacheckie) A. Jakowickiej wynosi 444,9 ha (APŁOS, SPW, sygn. 757, k. 163).

⁴⁵ W 1934 r. wymieniono Jana Ignacego Karśnickiego jako właściciela majątku Siemkowice - Miedzno (1025 ha). (W. Wilczyński, *op. cit.*, s. 111). Majątek ten (najprawdopodobniej częściowo rozparcelowany) przekazany był jednak wcześniej synowi Franciszkowi Ksaweremu

⁴⁶ W piśmie Starostwa do Urzędu Wojewódzkiego z 25 VII 1934 r. podano, iż powierzchnia majątku (Walichnowy) J. W. Kręskiego wynosi 246,8 ha (tamże).

⁴⁷ W piśmie Starostwa do Urzędu Wojewódzkiego z 25 VII 1934 r. podano, iż powierzchnia majątku (Starzenice) K. Łubińskiego wynosi 765,2 ha (tamże). Natomiast we wrześniu 1938 r. jako właściciel majątku Starzenice wymieniany jest Ernest Helmerson (Archiwum MZW, sygn. MZW-AH-d-732).

⁴⁸ Na początku 1939 r. powierzchnia majątku K. Meske wynosiła 397, 51 ha (APŁOS, SPW, sygn. 861, k. 60).

⁴⁹ W 1934 r. właścicielem dominium Kuźnica Grabowska był Oxner Seweryn i Heller Michał (W. Wilczyński, *op. cit.*, s. 111).

⁵⁰ W 1934 r. właścicielem majątku był Teodor Durzyński (W. Wilczyński, *op. cit.*, s. 111).

⁵¹ W sprawozdaniu Starostwa z początku 1939 r. na temat B. Szylita napisano: „*Nie przebywa na terenie powiatu – majątek wydzierzawiony drobnym rolnikom Polakom*” (APŁOS, SPW, sygn. 861, k. 71).

⁵² W 1934 r. grunty orne, łąki i lasy dzierżawił Wincenty Chmyzowski ze Strojca (W. Wilczyński, *op. cit.*, s. 111).

⁵³ W 1934 r. właścicielem była Julia Trepka Nekanda (W. Wilczyński, *op. cit.*, s. 110).

⁵⁴ Józef hr. Załuski zmarł 12 VIII 1930 r. W 1934 r. właścicielem majątku był Michał hr. Załuski (W. Wilczyński, *op. cit.*, s. 112). W czerwcu 1934 r. majątek należał do 6 sukcesorów, jednym z nich był Karol hr. Załuski posiadający obywatelstwo litewskie. Majątek składał się wówczas ze 154,04 ha ziemi ornej oraz 1017,1 ha lasu (APŁOS, SPW, sygn. 757, k. 92). Sukcesorką była również Zofia hr. Kwilecka (D. Z a r o s z y c, *op. cit.*, s. 46).

Przy tej okazji przedstawmy przeznaczenie użytków rolnych w latach 1934, 1936 i 1939 (tabela nr 9).

Tabela 9

Rok	Ogólna powierzchnia	Użytki rolne razem	Grunty orne	Łąki	Pastwiska	Sady ogrody	Wody, drogi i nieużytki	Lasy		
								państwowe	chłopskie	właścicieli ziemskich
1934	209 000	138 662	109 800	11 642	16 794	426	28 038	19 307	12 300	10 693
1936	-	-	108 664	29 428		530	19 115 (?)	14 556		31 154
1939	194 553	-	101 059	13 295	16 074	986	27 262			45 142

Źródło: W. Wilczyński, *op. cit.*, s. 10; APŁOS, SWP, sygn. 788, k. 5; K. Rybczyński, *op. cit.*, s. 12.

Struktura upraw uzależniona była od jakości gleb, które w południowo-wschodniej części powiatu należały do słabszych, natomiast w północno-zachodniej odznaczały się zdecydowanie lepszą jakością. Z tego też powodu na terenie powiatu uprawiano w dużym stopniu żyto, owies i ziemniaki. Uprawy wymagające lepszej gleby, np. pszenica bądź buraki stanowiły stosunkowo nieduży areal. W 1933 r. w powiecie wieluńskim zdecydowanie największą powierzchnię przeznaczono pod uprawę żyta (54 635 ha). Pozostałe gatunki zbóż uprawiano na następującym areale: owies (10 963 ha), pszenica (2596 ha), jęczmień (1568 ha). Uprawiano również grykę (314 ha), proso (171 ha) i kukurydzę (19 ha). Z roślin strączkowych dużym uznaniem cieszyło się uprawianie łubinu (5434 ha), a znacznie mniejszym grochu (152 ha) oraz fasoli, bobu i soczewicy (łącznie 145 ha). Z roślin paszowych największą powierzchnię zajmowała seradela (3691 ha), a następnie koniczyna (853 ha), wyka (348 ha), peluszką (30 ha). Rośliny oleiste reprezentowane były przez len (266 ha) i rzepak (10 ha). W przypadku roślin okopowych zdecydowanie największy areal zajmowały ziemniaki (21 811 ha), zaś buraki cukrowe zaledwie 444 ha⁵⁵.

⁵⁵ W. Wilczyński, *op. cit.*, bp. W 1930 r. obszar plantacji buraków wynosił 1940 ha (B. Baranowski, W. Baranowski, A. Lech, *Katalog zabytków budownictwa przemysłowego w Polsce*, t. IV, z. 3, Wrocław-Warszawa-Kraków 1969, s.33). W okresie kryzysu oraz w latach następnych areal uprawy buraków cukrowych znacznie zmalał skoro w 1939 r. obejmował tylko 540 ha (K. Rybczyński, *Charakterystyka (...)*, s. 12).

Tabela 10

Rejestracja zwierząt gospodarskich w powiecie wieluńskim według stanu z dnia 30 VI 1933 r.

	Konie		Bydło rogacie			Trzoda chlewna		Owce		Kozy	
	Ogółem	w tym źrebięta do 1 roku	Ogółem	w tym cieleta do 1 roku	woły	Ogółem	w tym do 6-ciu miesięcy ukończonych	Ogółem	w tym do 1 roku	Ogółem	w tym do 1 roku
Gospodarstwa do 50 ha	18 247	600	58 683	9 169	4	35 525	20 717	5 884	2 025	1 499	600
Gospodarstwa powyżej 50 ha	1 522	110	1 963	247	5	1 056	381	237	94	2	-
Miasta	509	8	1067	106	-	707	283	1	1	418	156
Łącznie	20 278	718	61 713	9 522	9	37 288	21 381	6 122	2 120	1 919	756

Ź r ó d ł o: APŁOS, SPW, sygn. 2210, k. 50-52.

W gospodarstwach chłopskich rozpowszechniona była hodowla bydła rogatego oraz trzody chlewnej. Natomiast w gospodarstwach średniej i większej własności ziemskiej, tj. powyżej 50 ha hodowla wspomnianych zwierząt, a także owiec i kóz była znacznie mniej popularna.

Pewne znaczenie hodowlane w powiecie wieluńskim miały gospodarstwa rybne. Niekwestionowanym potentatem w hodowli ryb był Karol Oxner, właściciel majątku Kuźnica Grabowska. W 1929 r. jego stawy miały łączną powierzchnię 205,5 ha. Jan Ignacy Karśnicki, właściciel majątku Siemkowice miał gospodarstwo rybne o obszarze około 55 ha, natomiast Kunibert Meske, właściciel majątku Ożarów posiadał stawy o powierzchni 17,92 ha. Stawy Stanisława Tarnowskiego, właściciela majątku Rudlice miały obszar 15 ha, a Leonarda Goleniewskiego z Mieleszynka powierzchnię 8 ha. Oprócz wymienionych wyżej w powiecie znajdowało się 18 mniejszych gospodarstw rybnych (o obszarze stawów poniżej 5 ha), których łączna powierzchnia wynosiła 23,58 ha⁵⁶.

⁵⁶ APŁOS, SPW, sygn. 379, k. 32. W przypadku Karśnieckiego z Siemkovic błędnie podano, iż powierzchnia jego stawów wynosi 17, 92 ha (tamże).

Bezrobocie i emigracja zarobkowa

Jak wcześniej wspomniano, na emigrację w poszukiwaniu jakiegokolwiek pracy, a zwłaszcza pracy lepiej płatnej miało wpływ duże bezrobocie, które w marcu 1919 r. szacowane było na ponad 20 000 osób⁵⁷. Największą liczbę wśród bezrobotnych zarejestrowanych w czerwcu tego roku w Państwowym Urzędzie Pośrednictwa Pracy i Opieki nad Wychodźcami w Wieluniu stanowili robotnicy rolni (5610) oraz robotnicy niewykwalifikowani (1148)⁵⁸. Te dwie grupy zawodowe przez cały okres międzywojenny w największym stopniu borykały się z problemem bezrobocia.

Ze względu na sąsiedztwo z państwem niemieckim mieszkańcy Wieluńskiego, wyjeżdżali przede wszystkim do Niemiec na tzw. „saksy”, gdzie pracowali głównie w rolnictwie. Emigrowali również do Francji bądź Belgii, jednak tam oprócz rolnictwa znajdowali zatrudnienie w kopalniach lub czasami w fabrykach. Dla przykładu w lutym 1930 r. Urząd Emigracyjny w Wieluniu dokonał rekrutacji 400 robotników do pracy we Francji, 300 osób miało pracować w kopalniach, 50 osób w fabrykach i tyleż samo w gospodarstwach rolniczych⁵⁹.

Na terenie powiatu znajdowały się dwa przejścia graniczne, które otwierały drogę do Niemiec lub dalej w głąb Europy. Najczęściej granicę przekraczano na przejściu w Praszce, które uważane było za jedno z większych na zachodniej granicy Polski, rzadziej natomiast wykorzystywano odległe od centrum powiatu przejście w Goli w gminie Dietrzykowice.

Polscy emigranci sezonowi zatrudniani byli przede wszystkim przez niemieckich właścicieli ziemskich tzw. bauerów. Pracowali ciężko fizycznie, najczęściej przy uprawie buraków cukrowych i innych roślin okopowych, i z reguły za mniejsze pieniądze niż przeciętny niemiecki robotnik rolny. Pomimo tego zainteresowanie wyjazdami ze strony mieszkańców powiatu ciągle było bardzo wysokie. Nie wszyscy chętni mogli jednak

⁵⁷ DzUKRP nr 10 z 28 III 1919 r., s. 114.

⁵⁸ Tamże, nr 22 z 20 VI 1919 r., s. 196-197.

⁵⁹ „Goniec Wieluński” nr 31 z 7 II 1930, s. 3.

wyjeżdżać ze względu na limity tzw. kontyngenty, ustanawiane przez państwa przyjmujące robotników. Pierwszeństwo do wyjazdu przysługiwało tym osobom, które wcześniej były już na robotach sezonowych w Niemczech oraz bezrobotnym, którzy związani byli z rolnictwem. Aby dokonać rekrutacji chętnych do wyjazdów poszczególne urzędy gminne sporządzały tzw. listy emigracyjne. Na przykład do pierwszych dni marca 1926 r. na listy te zapisało się ponad 27 000 osób, a kontyngent w tym roku na powiat wieluński wynosił 21 000⁶⁰, zaś do końca marca następnego roku zapisało się 45 000 osób, a kontyngent w wysokości 16 500 był daleko niewystarczający od zapotrzebowania. W sprawozdaniu Starostwa Wieluńskiego podana jest informacja stwierdzająca, iż w połowie 1927 r. w powiecie pozostawało bez pracy 8000 osób, głównie robotników rolnych. Faktyczne bezrobocie, szczególnie tzw. ukryte na wsi, było znacznie większe⁶¹. W 1928 r. do Urzędu Pośrednictwa Pracy w Wieluniu zgłosiło się 47 200 osób pragnących znaleźć zatrudnienie poza granicami Polski. Legalnie wyjechało wówczas 23 600 osób. Wraz z pogarszaniem się koniunktury gospodarczej w rolnictwie wzrastała liczba osób zainteresowanych wyjazdem w poszukiwaniu pracy - w 1931 r. chętnych do wyjazdu było aż 62 400 osób. Pogłębiający się kryzys gospodarczy w całej Europie powodował jednak daleko idące ograniczenia w przyjmowaniu polskich robotników rolnych. We wspomnianym wyżej roku legalnie wyjechało zaledwie 8200 osób⁶².

⁶⁰ „Głos Ziemi Wieluńskiej” nr 11 z 14 III 1926 r., s. 6.

⁶¹ APŁOS, SPW, sygn. 228, k. 30 i 37. Autor obszernego artykułu poświęconego emigracji zarobkowej z powiatu wieluńskiego w tabeli nr 2, w rubryce „zarejestrowani bezrobotni” podaje, iż w 1927 r. liczba ta wynosiła 42 000. W kolejnych latach do 1933 r. włącznie, liczba bezrobotnych oscylowała około 40 000 (J. Milczarek, *Emigracja...*, s. 19).

⁶² Z. Landau, J. Tomaszewski, *Gospodarka Polski międzywojennej*, t. III, Warszawa 1982, s. 12. Autorzy powołują się na pracę S. Nowakowskiego, *Powiat wieluński jako ośrodek emigracji sezonowej do Niemiec*, Warszawa 1934 (maszynopis w Bibliotece Szkoły Głównej Handlowej). We wspomnianym wyżej artykule w tabeli nr 2 podano następujące liczby osób legalnie emigrujących do Niemiec: w 1923 r. i 1926 r. około 40.000, w 1927 r. – 24.000, w 1928 r. – 23.152, w 1929 r. – 22.006, w 1930 r. – 19.230, w 1931 r. – 9.670, w 1935 r. – 167, w 1936 r. – 2.750, w 1937 r. – 10.288, w 1938 r. – ok. 14.100 (J. Milczarek, *Emigracja...*, s. 19).

Po dojściu Hitlera do władzy rząd niemiecki wstrzymał przyjmowanie polskich robotników. Był to okres niezwykle trudny dla rodzin żyjących z wyjazdów na „saksy”, tym bardziej że wielu robotników sezonowych nie posiadało ziemi, ani własnych mieszkań. Sytuacja zaczęła poprawiać się dopiero od połowy 1937 r., gdyż w związku z militaryzacją Niemiec brakowało rąk do pracy w tamtejszym rolnictwie. W ramach kontyngentu przyznanego powiatowi wieluńskiemu w wysokości 1500 osób, państwo niemieckie w sposób legalny rozpoczęło przyjmowanie polskich robotników. 9 VII 1937 r. przez punkt graniczny w Praszce przeszedł pierwszy transport liczący 502 robotników rolnych udających się na roboty sezonowe do Niemiec. Kolejne grupy przeszły w tygodniowych odstępach⁶³. Łącznie w tymże roku wyjechało z terenu powiatu do Niemiec, Francji, Belgii, na Łotwę oraz majątków rolniczych na terenie kraju ponad 5000 osób. Razem z zatrudnionymi na terenie powiatu wieluńskiego na robotach publicznych i doraźnie w różnych firmach - pracowało około 8000 ludzi na 21 000 bezrobotnych⁶⁴. Dla przykładu w okresie od 29 III do 27 IV 1937 r., a więc jeszcze przed wznowieniem wyjazdów do Niemiec, z terenu gminy Rudniki na roboty sezonowe na kresy wschodnie i do województwa poznańskiego wyjechało około 500 osób⁶⁵.

Robotnicy, którzy nie otrzymywali zezwolenia na wyjazd drogą legalną udawali się na „saksy” w sposób nieoficjalny, najczęściej przekraczając tzw. „zieloną granicę” przy pomocy dobrze opłacanych, profesjonalnych przemytników. Przekraczanie granicy „przez wodę” było jednak z wielu powodów niebezpieczne. Dlatego też robotnicy, którzy wiosną przechodzili za granicę nielegalnie, po zakończeniu robót nie bacząc na kary pieniężne, często powracali przez przejście graniczne. I tak w 1938 r. przez Urząd Celny w Praszce wróciło 5260 mieszkańców powiatu, którzy wychwyceni zostali

⁶³ APŁOS, SPW, sygn. 810, k. 23-36. W innych materiałach archiwalnych znajduje się informacja według której w 1937 r. do Niemiec miało wyjechać 10 288 osób (J. M i l c z a - r e k, *Emigracja...*, s. 18-19).

⁶⁴ APŁ, UWŁ, sygn. 2530, k. 216.

⁶⁵ APŁOS, SPW, sygn. 817, k. 112.

przez polskie służby graniczne⁶⁶. Z kolei na podstawie raportów policyjnych z posterunków na terenie powiatu określano ilość osób nielegalnie emigrujących za granicę. Na przykład do 4 IV 1939 r. nielegalnie wyemigrowało około 1500 osób, które pochodziły z terenów następujących posterunków policji: Bolesławiec 167, Czarnożyły 52, Działoszyn 70, Kielczygłów 15, Kraszewice 15, Mierzyce 160, Lututów 40, Osjaków 35, Skomlin 120, Praszka 350, Sokolniki 45, Rudniki 305, Wieluń 50, Wieruszów 40⁶⁷.

Pewna część mieszkańców powiatu, głównie z przygranicznych gmin, utrzymywała się z przemytu, który rozwinął się do szczególnie dużych rozmiarów w latach kryzysu. Z Niemiec przemycano do Polski głównie sacharynę (zastępowała drogi cukier), eter (używany jako alkohol i środek leczniczy)⁶⁸, tytoń, spirytus i wyroby metalowe (m.in. noże, łyżki, brzytwy, zapalniczki, rowery)⁶⁹.

Przemyt z Polski do Niemiec, zwany wówczas wymytem, obejmował zdecydowanie inne towary. 16 V 1919 r. „ze względu na rozwijające się w zastraszający sposób przemytnictwo produktów spożywczych na Śląsk”,

⁶⁶ J. Milczarek, *Emigracja...*, s. 22.

⁶⁷ Raport komendanta Powiatowej Policji Państwowej w Wieluniu z 7 V 1939 r., Archiwum MZW, sygn. MZW-AH- d-732, k. 1.

⁶⁸ Na temat spożywania eteru nauczyciel z Wieluńskiego napisał: „*Plagę trapiącą większość ludności wiejskiej [...] było rozpowszechnienie picia kropli [tak nazywano eter - przyp. J. K.] zamiast wódki, bo anodyna działa skutecznie, a przede wszystkim była o wiele tańsza od wódki. Pito ją więc na weselach, chrzcinach i konselacjach pogrzebowych, podawano ją nawet położnicom na wzmocnienie, przy przeziębieniach „na poty” itd.*” (J. Nowak, *W służbie oświaty i postępu społecznego w ziemi wieluńskiej. Obszerny fragment wspomnień z lat 1905 – 1939*, Archiwum MZW, sygn. MZW-Sp-53, k. 348-349).

⁶⁹ Podajmy kilka przykładów potwierdzających ogromny przemyt. W końcu maja 1927 r. polskie służby graniczne zatrzymały 108 kg tytoniu, 2,5 kg sacharyny, 12 tuzinów noży, 7 tuzinów łyżek blaszanych (APŁOS, SPW, sygn. 228, k. 37). W kwietniu 1934 r. zatrzymano przemyt sacharyny, tytoniu, eteru, spirytusu wartości 4222 zł (APŁOS, SPW, sygn. 752, k. 99). W maju 1935 r. zatrzymano 40 przypadków prób przemytu sacharyny, eteru, tytoniu i spirytusu o wartości 11 874 zł (APŁ, UWŁ, sygn. 2522 i, k. 123). W styczniu 1938 r. ujęto przemyt w 16 przypadkach o wartości 1494 zł – eter, sacharyna, zapalniczki, kamienie do zapalniczek, wyroby stalowe i rowery (APŁ, UWŁ, sygn. 2522 k, k. 30).

władze powiatowe wprowadziły ograniczenia uboju zwierząt w pasie przygranicznym, a nawet zabroniły na terenie powiatu „skupu i przewozu nabiału, jaj, mięsa i wyrobów mięsnych przez pośredników w celach handlowych”⁷⁰. Takie surowe rozporządzenie związane było z próbą zatrzymania brakującej wówczas żywności na lokalnym rynku. W latach dwudziestych i trzydziestych przemycano do Niemiec, m.in.: mięso, wyroby mięsne, słoninę, nabiał, jaja, gęsi, a nawet bydło, które przepędzano przez płytkie miejsca na Prośnie⁷¹.

Bezpieczeństwa granicy chroniła Straż Celna, a od 1928 r. Straż Graniczna. Na terenie powiatu wieluńskiego znajdowały się trzy Komisariaty Straży Granicznej oraz kilkanaście placówek. Komisariatowi w Rudnikach podlegały placówki w Prośnie, Jelonkach, Bobrowej i Pieńkach, komisariatowi w Praszce placówki w Szyszkowie, Wygiełdowie, Przedmościu, Kiku i Grześlakach, a komisariatowi w Dzietrzkowicach placówki w Toplinie, Krupce, Bezuli, Wójcinie, Goli i Bolesławcu⁷². Niejednokrotnie podczas prób przemytu funkcjonariusze Straży Granicznej, zwani „zielonkami” od koloru mundurów, zatrzymywali przemytników wraz z towarem. Przekraczanie granicy w sposób nielegalny wiązało się z ogromnym ryzykiem, gdyż zarówno polska Straż Graniczna, jak i niemiecka Straż Celna wobec przemytników nie reagujących na próby zatrzymania używała broni palnej. Zdarzały się przypadki postrzelenia, a nawet zastrzelenia przemytników⁷³.

⁷⁰ DzUKRP, nr 18 z 23 V 1919 r., s.167. W lutym i marcu 1921 r. Sądy Pokoju w Wieluniu i Praszce skazały osoby z gmin Skomlin i Praszka na wysokie kary pieniężne, a nawet więzienie za „wykupywanie jaj od drobnych sprzedawców celem dalszego zarobkowego pozbycia” oraz za przemyt jaj i gęsi („Tygodnik Wieluński” nr 15 z 1921, s. 7).

⁷¹ K. Domała „*Nasza mała ojczyzna. Popularna historia osady Skomlin i jej okolicy*”, Skomlin 2000, s. 47-48; APL, UWŁ, sygn. 2522 i, k. 156. W lutym 1935 r. z przygranicznych wsi prowadzono przemyt masła opakowanego w papier, dostarczany przez odbiorców z Niemiec, z napisem „Deutsche Landbutter” (tamże, k. 56).

⁷² J. Książek, *Lata dwudzieste...*, s. 6.

⁷³ 20 V 1930 r. Straż Graniczna postrzeliła przemytnika z Dzietrzkowic, który przynosił 25 kg rodzynek („Goniec Wieluński” nr 119 z 23 V 1930, s. 3). W kwietniu tego samego roku koło Skomlina śmiertelnie postrzelono mężczyznę przemycającego 10 kg tytoniu i litr spirytusu (tamże nr 83-84 z 10 IV 1930, s. 3). 10 XI 1934 r. od kul strażników granicznych

Walka z bezrobociem stanowiła jeden z głównych problemów w II Rzeczypospolitej. Uruchomione zostały roboty publiczne, m.in. budowano szkoły, domy ludowe, drogi, mosty, meliorowano pola, regulowano koryto rzeki Pyszej. W kwietniu 1934 r. na robotach publicznych zatrudnionych było 1240 robotników, z ogólnej liczby 7211 zarejestrowanych przez Fundusz Pracy Bezrobotnych w Wieluniu. W maju 1934 r. około 1410 robotników zatrudnionych było przy regulacji rzeki Pyszej, robotach drogowych, budowie mostu w Wieruszowie na rzece Prośnie czy budowie parku sportowego w Wieluniu. W kwietniu 1934 r. utworzony został w Młynisku Ośrodek Pracy nr 23, w którym początkowo znajdowało się 176 junaków, spośród których 100 pochodziło z pow. wieluńskiego a reszta z Łodzi. Młodzi ludzie zatrudnieni byli przy regulacji rzeki Pyszej. Z czasem liczba junaków wzrosła do 230. Jednak w połowie lipca po wykonaniu zamierzonych prac Ośrodek uległ likwidacji⁷⁴. Z kolei w połowie 1936 r. w czasie robót publicznych zatrudnienie znalazło około 1000 osób. Kontynuowano roboty drogowe i prace w parku sportowym oraz regulowano koryto rzeki Oleśnicy, osuszano bagna w okolicach Starzenic, budowano kanały odwadniające⁷⁵.

Komunikacja

Przeprowadzenie przez teren powiatu długo oczekiwanych linii kolejowych nastąpiło w drugiej połowie lat dwudziestych⁷⁶. 4 X 1926 r. przeka-

zgiął przemytnik z Kamionki, który przynosił 30 kg sacharyny (APŁOS, SPW, sygn. 752, k. 238). Z kolei 12 III 1935 r. niemiecka Straż Celna postrzeliła przemytnika z Wygięldowa (APŁ, UWŁ, sygn. 2522 i, k. 87). W listopadzie 1935 r. koło Wójcina postrzelono przemytnika ze Zdżar (tamże, sygn. 2522 i, k. 357). W 1937 r. Straż Graniczna postrzeliła przemytnika z Wierzchlasu (tamże, sygn. 2522 j, k. 40).

⁷⁴ APŁOS, SPW, sygn. 752, k. 95, 119, 139, 167.

⁷⁵ *Biuletyn organizacyjny Zarządu Powiatowego Polskiego Zjeźnoczenia Społeczno-Gospodarczego w Wieluniu*, Wieluń 1936, nr 2, s. 7.

⁷⁶ W 1919 r. władze powiatowe zainteresowane były projektem budowy linii kolejowej łączącej Częstochowę-Wieluń-Sieradz-Turek-Końo-Włocławek. Na ten cel przeznaczono

ziano do użytku, budowaną przez niespełna trzy lata, linię kolejową Kalety – Wieluń – Podzamcze koło Wieruszowa, która połączyła Śląsk z Wielkopolską⁷⁷. Linia ta była ważna dla polskiej gospodarki, gdyż dzięki niej unikano tranzytu towarów, a w szczególności węgla, przez tereny niemieckie. 1 X 1930 r. uruchomiono połączenie kolejowe ze Śląska do Karsznic koło Zduńskiej Woli, a przebiegające przez wschodnią część powiatu (stacja Działoszyn i Siemkowice)⁷⁸. Był to fragment linii kolejowej zwanej magistralą węglową, którą w niecałe trzy lata później doprowadzono do portu morskiego w Gdyni. Na początku 1939 r. oddano do użytku linię kolejową łączącą stację Siemkowice z Częstochową. Komunikację Wielunia z Praszką umożliwiały kolejka wąskotorowa funkcjonująca od 1916 r. Jej przydatność gospodarcza, choć tylko lokalna, odgrywała niebagatelną rolę. Oprócz przewozów pasażerskich służyła również celom gospodarczym, np. wykorzystywana była do przewozu buraków do cukrowni (dochodziła do niej bocznicą kolejową).

Na terenie powiatu funkcjonowały prywatne firmy autobusowe. W 1932 r. działało stowarzyszenie o nazwie Zjednoczeni Właściciele Autobusów w Wieluniu, posiadające łącznie 9 autobusów kursujących na trasie Wieluń - Sieradz - Łódź⁷⁹. W 1934 r. istniała firma należąca do Gutfrida Dawida i Krymołowskiego Wolfa. Ich autobus kursował z Wielunia do Łodzi⁸⁰. W tym samym roku działała Spółka Autobusowa „Wieluń”, jej prezesem był Kazimierz Czyż⁸¹. W latach trzydziestych w Praszce działała firma

pewne kwoty pieniężne (DUKRP, nr 17, s. 161). W 1921 r. sejmiki powiatów wieluńskiego i sieradzkiego wspólnie obradowały nad wybudowaniem kolei z Wielunia do Sieradza („Tygodnik Wieluński” nr 2 z 9 I 1921, s. 3).

⁷⁷ „Głos Ziemi Wieluńskiej” nr 42 z 10 X 1926, s. 1.

⁷⁸ „Goniec Wieluński” nr 213 z 11 X 1930, s. 3.

⁷⁹ *Rocznik polskiego przemysłu i handlu 1932*, Warszawa 1932, bp.

⁸⁰ APŁOS, SPW, sygn. 741, bp.

⁸¹ W. W i l c z y ń s k i, *op. cit.*, s. 119.

autobusowa „San”, której właścicielem był Jan Biskup⁸². W 1938 r. firma „San” funkcjonowała również w Wieluniu⁸³.

W okresie międzywojennym samorząd powiatowy poczynił dużo starań, aby rozbudowywać sieć dróg i ulepszać ich nawierzchnię. Do 1936 r. na obszarze powiatu zbudowano 166 km dróg bitych i 45 mostów⁸⁴. Przez teren powiatu w 1939 r. przebiegały drogi państwowe (nr 14/2 Wieluń - Sieradz, nr 15 Piotrków - Wieluń - Wieruszów oraz nr 15/1 Częstochowa - Wieluń), wojewódzkie (nr 8 Łask - Widoradz, nr 9 Wieluń - Bolesławiec, nr 18 Radomsko - Jaworzno, nr 19 Rudniki - Praszka) oraz powiatowe (nr 1 Złoczew - Walichnowy, nr 2 Wieluń - Działoszyn, nr 2a Działoszyn - Miedźno, nr 3 Wieluń - Praszka, nr 4 Walichnowy - Bolesławiec, nr 4a Sokolniki - Czastary, nr 5 Lututów - Grabów, nr 6 Działoszyn - Dęby Wolskie, nr 7 Osjaków - Konopnica - Rychłocice, nr 8 Złoczew - Szynkielów). Drogi państwowe, wojewódzkie i powiatowe w powiecie wieluńskim posiadały łączną długość 338,5 km. Nawierzchnie tych dróg w zdecydowanej większości wykonane były z rozdrobnionego kamienia, tzw. drogi bite, które stanowiły 80,09%, z bruku - 14,32% i żwiru - 1,15%. Drogi gruntowe stanowiły - 4,44% wymienionych dróg. Mniej ważną sieć dróg uzupełniały drogi gminne, których łączna długość wraz z drogami w trakcie budowy wynosiła około 2000 km. Ze względu na bogatą sieć rzeczną występującą na terenie powiatu wieluńskiego istniała duża liczba mostów. W 1939 r. ilość i

⁸² Informacja od p. Marii Kolisko z Praszki.

⁸³ *Spis abonentów sieci telefonicznych państwowych i koncesjonowanych w Polsce na 1939 r.*, Warszawa 1938, s. 1079.

⁸⁴ APŁOS, SPW, sygn. 788, k. 5. Ważną inwestycją Wieluńskiego Sejmiku Powiatowego było wybudowanie drogi bitej łączącej Wieluń z Bolesławcem, której budowę rozpoczęto w 1923 r. (*Protokół I-go posiedzenia Wieluńskiego Sejmiku Powiatowego z dnia 3, 11 i 16 stycznia 1923 r.*, [Wieluń 1923]) oraz łączącej Wieluń z Praszka. Budowę tej drugiej ukończono w połowie 1934 r. (T. Olejnik, *Czasy nowożytne. Praszka w XIX i XX wieku*, Nad górną Prosną - monografia Praszki, pod red. T. Krze mińskie go, Łódź 1999, s. 341). W 1924 r. budowana była także ważna droga bita prowadząca z Wielunia do Osjakowa (S. Ł a k o m y, *Z dziejów Osjakowa*, Osjaków 1994, s. 17-19).

rodzaje mostów przedstawiały się następująco: 5 żelbetonowych i betonowych, 5 półstałych, 50 drewnianych⁸⁵.

Przemysł i rzemiosło

W okresie międzywojennym na terenie powiatu wieluńskiego przemysł był stosunkowo słabo rozwinięty. Wynikało to przede wszystkim z zaniedbania okresu zaborów, z niewielkiej tradycji wielkoprzemysłowej, z braku odpowiednio wykwalifikowanej siły roboczej, słabo rozwiniętej komunikacji, a nade wszystko z powodu braku dużych środków kapitałowych⁸⁶.

Przemysł reprezentowany był przede wszystkim przez nieduże zakłady przerabiające płody rolne i produkujące na potrzeby rolnictwa i lokalnego rynku. W przedsiębiorstwach tych zatrudniano z reguły po kilku, kilkunastu, a co najwyżej kilkudziesięciu pracowników. Spośród tychże przedsiębiorstw w 1934 r. najliczniejszymi były: wiatraki – 90, młyny wodne – 72, olejarnie – 28, tartaki – 26, młyny parowe i motorowe – 19, garbarnie – 18, wapieniki – 10, cegielnie – 9⁸⁷(Aneks nr 2).

Jedynym dużym przedsiębiorstwem działającym przez cały okres międzywojenny (od 1912 r.) była Cukrownia „Wieluń” znajdująca się w podwieluńskiej wsi Niedzielsko. Należała do „Towarzystwa Akcyjnego

⁸⁵ I. Jendrzejczyk, J. Piotrowicz, *Monografia rozwoju gospodarki drogowej regionu wieluńskiego 1918-1985*, t. 1, Archiwum MZW, sygn. MZW-Sp-118, s. 71-78.

⁸⁶ W XIX w. na terenie powiatu wieluńskiego podejmowano próby rozwoju większego przemysłu. Jednak żywotność tych przedsięwzięć nie była długotrwała. Manufaktura sukienicza w Wieluniu założona w 1824 r. przez Karola Neuvilla'a funkcjonowała do 1844 r. Pracowało w niej ponad 200 robotników (T. O l e j n i k, *Leksykon...*, s. 110-111). Papiernia w Mirkowie istniejąca od pierwszych lat XIX w. działała szczególnie intensywnie od lat 70. XIX w. W 1884 r. zatrudniała 568 robotników. Cztery lata później władze rosyjskie nakazały zamknięcie fabryki. (B. B a r a n o w s k i, W. B a r a n o w s k i, A. L e c h, *op. cit.*, s.38-39).

⁸⁷ W. Wilczyński, *op. cit.*, s. 12.

Cukrowni i Rafinerii Wieluń”, którego zarząd miał siedzibę w Warszawie⁸⁸. W grudniu 1931 r. zatrudniano w cukrowni 14 pracowników umysłowych i 117 robotników⁸⁹, podobnie w 1936 r. 13 i 110⁹⁰. W czasie kampanii cukrowniczej zatrudnienie wzrastało do kilkuset robotników, np. w październiku 1938 r. łącznie pracowało 645 osób⁹¹.

Dużym przedsiębiorstwem o profilu górnictwym była kopalnia rudy żelaza w Strojcu koło Praszki, działająca intensywnie od połowy XIX w. Należała do Towarzystwa Przemysłowo-Górnictwo „Praszka-Pilawa”, którego najważniejszymi akcjonariuszami byli tamtejsi ziemianie Potoccy. Na początku lat dwudziestych zatrudnienie w kopalni wynosiło około 500 pracowników. Jednak ze względów ekonomicznych przed 1930 r. kopalnia przestała funkcjonować, chociaż kilka lat później na krótko wznowiono wydobycie rudy⁹².

Od 1937 r. do wybuchu wojny rudę darniową wydobywano w niewielkich odkrywkowych kopalniach znajdujących się, m.in. w: Borowcu, Czerenicach, Ganie, Gąszczu, Gromadnicach, Jackowskim, Józefinie, Konatach, Kuźnicy Ługowskiej, Kuźnicy Strobińskiej, Kuźnicy Rudnickiej, Kuźnicy Rudlickiej, Kuźnicy Skakawskiej, Masłowicach, Osieku, Płesach, Skrzynnie. Ruda żelaza, którą przewożona furmankami do najbliższych stacji kolejowych, trafiała następnie do hut w Częstochowie lub na Śląsku⁹³.

⁸⁸ Udziałowcami Towarzystwa byli: Maurycy Przeworski, Józef Landau, Waclaw Psarski, Leon Nowakowski, Waclaw Fajans, Roman Przeworski, Jerzy Przeworski (*Rocznik polskiego przemysłu i handlu 1936*, Warszawa 1935, bp.)

⁸⁹ *Drugi powszechny spis...*, s. 327.

⁹⁰ APŁOS, SPW, 788, k. 5.

⁹¹ APŁ, Prezydium Rady Narodowej m. Łodzi. Wydział Architektury, sygn. 8

⁹² B. Baranowski, W. Baranowski, A. Lech, *op. cit.*, s. 29-30. W latach 1921-1928 wydobyto 69 008 t rudy żelaza, co stanowiło 2% wydobycia w całej Polsce (J. Milczarek, *Produkcja górnictwa i hutnictwa żelaznego w Wieluńskim w XIX i w pierwszej połowie XX wieku*, „Rocznik Łódzki”, t. XXIX, Warszawa – Łódź, 1980, s. 130).

⁹³ B. Baranowski, W. Baranowski, A. Lech, *op. cit.*, s. 13-44. W 1937 r. za tereny na których znajdowały się pokłady rudy żelaza, przedsiębiorstwa przemysłowe zapłaciły ich właścicielom (drobnym rolnikom) łącznie około 480 000 zł (APŁ, UWŁ, sygn. 2530, k. 217).

Poważniejsze działania związane z uruchomieniem nowych kopalni nastąpiły w 1939 r. Towarzystwo Zakładów Metalurgicznych B. Handtke, Spółka Akcyjna w Warszawie zakupiło 2,5 ha ziemi na budowę kopalni „Włodzimierz” w gminie Rudniki oraz „Henryka” i „Wanda” w gminie Praszka, natomiast Towarzystwo Sosnowieckich Fabryk Rud i Żelaza, S. A. w Warszawie prowadziło pracę przy budowie kopalni „Lugdun”⁹⁴.

Na potrzeby rolnictwa produkowała znajdująca się w Wieluniu Fabryka Narzędzi Rolniczych należąca do Stefana Wróbla, którą przed 1934 r. odkupili bracia Jan i Wacław Zarzyccy i nazwali Fabryką Maszyn Rolniczych i Odlewnią Żelaza. Wytwarzano tam, m.in.: kieraty, sieczkarnie, pługi, bronny⁹⁵.

Ważnym przedsiębiorstwem z branży spożywczej była Okręgowa Mleczarnia Spółdzielcza, która powstała w 1935 r., na terenie odkupionym z majątku Dąbrowa. Jej rozwój, ze względu na charakter produkcji wieluńskiego rolnictwa, następował w szybkim tempie. Na początku 1938 r. mleczarnia posiadała już 1100 dostawców⁹⁶.

Na terenie powiatu występowały korzystne warunki hydrograficzne, stwarzane przez rzeki Wartę i Prosnę oraz ich dopływy, które od wieków wykorzystywane były do celów młynarskich. Młynarstwo było najliczniejszą gałęzią drobnego przemysłu w powiecie. Według rejestru młynów z 11 II 1929 r. na terenie powiatu funkcjonowało łącznie 181 młynów, w tym 6 młynów parowych, 14 motorowych, 71 wodnych i 90 wiatraków. Były to młyny pracujące głównie na potrzeby lokalnego środowiska, tylko niektóre z nich zaliczały się do tzw. młynów handlowych dostarczających mąkę na szerszy rynek. Podział młynów dokonany we wspomnianym roku, według maksymalnej wydajności dziennego przemiału wykazuje, że aż 176 młynów klasyfikowało się w najniższym przedziale do 10 t, tylko 2 młyny (w Pichlichach i Wieluniu) posiadały maksymalną wydajność w granicach 10 do 30 t,

⁹⁴ J. Milczarek, *Produkcja górnictwa...*, s. 130.

⁹⁵ T. Olejnik, *Leksykon...*, s. 48. „Goniec Wieluński” nr 88 z 15 IV 1930, s. 4.

⁹⁶ APŁ, UWŁ, sygn. 2530, k.216.

natomiast 3 młyny (w Kraszkowicach, Lututowie i Ożarowie) znalazły się w najwyższym przedziale, tj. powyżej 30 t⁹⁷.

Ważną rolę odgrywał przemysł ceramiczny, który reprezentowany był przez 10 cegielni położonych w południowo - zachodniej części powiatu, w następujących miejscowościach: Chotowie, Faustiance, Gaszynie (w tej miejscowości znajdowały się dwie cegielnie, lecz należąca do W. Wysokiego funkcjonowała na krótko przed wojną), Krzyworcece, Mokrsku, Ożarowie, Słowikowie, Walichnowach i Wieluniu. Produkowano w nich najczęściej pełną cegłę oraz okresowo sączki melioracyjne za wyjątkiem cegielni wieluńskiej, w której wytwarzano cegłę szamotową. W cegielniach zatrudniano około 10 osób, jedynie w większych (parowych), m.in. w Chotowie, Mokrsku, Ożarowie, Walichnowach zatrudnienie oscylowało pomiędzy 20 - 30 osób.

Zakłady użyteczności publicznej reprezentowane były między innymi przez elektrownie miejskie. W 1916 r. wybudowano taką elektrownię w Wieluniu. Także w Wieruszowie od 1918 r. funkcjonowała elektrownia miejska, której dzierżawcą w latach trzydziestych był Antoni Walkowski. W Prasce i kilku większych osadach funkcjonowały elektrownie prywatne, wykorzystujące z reguły energię wytwarzaną przez prądnice młynów, np. w Działoszynie przy młynie Stanisława Pytlewskiego (od 1912 r.), w Bolesławcu przy młynie Otto Weissa, w Czarnożyłach w majątku Załuskich, w Rudnikach (od 1916 r.), Osjakowie (w 1934 r. właścicielem jej był Andrzej Stronczyński), Lututowie⁹⁸. W latach 1938-1939 w Wieluniu zmieniono dotychczasową sieć prądu stałego na sieć prądu zmiennego i przeprowadzono linię energetyczną z Częstochowy do Wielunia. Przy tej okazji zelektryfikowano osadę Rudniki⁹⁹.

⁹⁷ APŁOS, SPW, sygn. 379, k. 28-31.

⁹⁸ A.R. S r o k a, *Księga adresowa przemysłu, handlu i finansów*, Warszawa 1922, bp.

⁹⁹ J. R a b i e g a, *Kronika ziemi wieluńskiej. Cz. II Miasto i gmina Wieluń*, Archiwum MZW, sygn. MZW-Sp-137, k. 4.

Tabela 11

Kapitał zakładowy według narodowości oraz liczba pracowników w przedsiębiorstwach przemysłowe powiatu wieluńskiego – stan na 1 X 1938 r.

Miejscowość	Gmina	Przemysł polski				Przemysł żydowski			
		Rodzaj przemysłu	Ilość zakładów	Ilość robotników	Kapitał zakładowy w złotych	Rodzaj przemysłu	Ilość zakładów	Ilość robotników	Kapitał zakładowy w złotych
Bolków	Skrzynno					IV	1	10	10 000
Chotów	Mokrsko	VI	1	20	10 000				
Czarnożyły	Wydrzyn	III	1	6	20 000				
		IV	2	14	20 000				
Czastary	Czastary	IV	1	2	10 000				
Działoszyn	Działoszyn	IV	2	18	188 000	VI	1	10	10 000
Galewice	Galewice	IV	1	6	80 000				
Konopnica	Konopnica	IV	2	20	20 000				
Kuźnica	Rudniki	IV	1	10	10 000				
Kuźnica Grab.	Kuźnica Grab.	III	1	43	150 000				
Kraszkowice	Starzenice	IV	1	13	20 000				
Lututów	Lututów	IV	1	14	80 000				
Łykowe	Radoszewice	IV	1	10	10 000				
Mierzyce	Mierzyce	IV	1	10	10 000				
Mokrsko	Mokrsko	VI	1	28	10 000				
Niedzielsko	Wydrzyn	IV	1	645	1 820 000				
Niwiska	Działoszyn	IV	1	13	20 000				
Ozarów	Skomlin	III	1	6	20 000				
		IV	1	10	10 000				
		VI	1	11	10 000				
Pichlice	Lututów	IV	1	10	10 000				
Praszka	Praszka					IV	1	10	206 000
Rudniki	Rudniki	VI	1	10	10 000				
Rychłocice	Konopnica	IV	1	10	10 000				
Skomlin	Skomlin	IV	1	10	10 000				
Tyble	Sokolniki					III	1	10	50 000
Walichnowy	Sokolniki	?	1	10	10 000	?	1	10	10 000
Wieruszów	Wieruszów	IV	1	6	45 000				
Wieluń	Wieluń	IV	1	2	26 000	IV	3	60	620 000
		VI	1	10	30 000	III	1	10	30 000
		VII	1	9	180 000				

Ź r ó d ł o: APL, Prezydium Rady Narodowej m. Łodzi. Wydział Architektury sygn. 8. Tabelę sporządzono na podstawie mapy, na której w skali 1:100 000 przedstawiono graficznie (wykresy słupkowe) zestawienie kapitału wg narodowości (stan na 1 X 1938 r.). W zestawieniu wykazano ważniejsze przedsiębiorstwa. Cyfry rzymskie oznaczają następujące rodzaje przemysłu: I – włókienniczy i odzieżowy, II – metalowy i elektrotechniczny, III – drzewny (stolarnie, tartaki, fabryki dykt, mebli itp.), IV – spożywczy (piekarnie, młyny, gorzelnie, browary, rzeźnie itp.), V – chemiczny (ścisy chemiczny, fabryki przetworów

tuszczowych), VI – budowlany (cegielnie, przedsiębiorstwa budowlane itp.), VII – różne (użyteczności publicznej i inne).

Brak większego przemysłu powodował, iż na terenie powiatu funkcjonowała duża liczba warsztatów rzemieślniczych. Zatrudnienie jednakże w większości tych warsztatów ograniczało się do 1 lub najwyżej 2 pracowników (ilustruje to tabela nr 13). Często właściciel był zarazem jedynym pracownikiem, pomagali mu ewentualnie członkowie rodziny, i niejednokrotnie prowadził swój warsztat przy niewielkim gospodarstwie rolniczym lub małym przedsiębiorstwie handlowym (sklepie lub handlu na targach). Według danych z 1934 r. w powiecie działało 2057 zakładów rzemieślniczych w 39 różnych specjalnościach. Najwięcej funkcjonowało warsztatów szewskich bo aż 452, krawieckich-360, rzeźniczych-209, stolarskich-195, kowalskich-177, piekarskich-100. Inne dziedziny rzemiosła to: cholewkarstwo-68, murarstwo-63, kołodziejstwo-53, czapnictwo-40, fryzjerstwo-36, masarstwo-34, cukiernictwo-32, ciesielstwo-29, malarstwo-25, blacharstwo-23, ślusarstwo-23, zegarmistrzostwo-23, rymarstwo-20, bednarstwo-19, powroźnictwo-13, szklarstwo-11, fotografia-9, zduństwo-8, kuśnierstwo-7, garbarstwo-6, kapelusznictwo-5, introligatorstwo-3, kamieniarstwo-2, tokarstwo-2, złotnictwo-2, koszykarstwo-1, lakiernictwo-1, perukarstwo-1, studniarstwo-1, szczotkarstwo-1, szmuklerstwo (wyroby pasmanteryjne)-1, tapicerstwo-1, rzeźbiarstwo-1¹⁰⁰. Niektóre rzemiosła, jak np.: czapnictwo, kapelusznictwo, cholewkarstwo, garbarstwo, krawiectwo, szewstwo, zegarmistrzostwo, cukiernictwo zdominowane były przez społeczność żydowską¹⁰¹.

Rzemieślnicy skupieni byli w odpowiednich cechach, które z kolei tworzyły stowarzyszenia. W Bolesławcu działało Stowarzyszenie Rzemieślnicze „Praca”, w Praszce Stowarzyszenie Rzemieślnicze „Resursa”, w Wieluniu Związek Rzemieślników Chrześcijan, a w Wieruszowie Stowarzyszenie Rzemieślnicze Chrześcijan¹⁰². Rzemieślnicy żydowscy posiadali swoje

¹⁰⁰ W. Wilczyński, *op. cit.*, s. 12.

¹⁰¹ APŁOS, SPW, sygn. 379, k. 16-17.

¹⁰² APŁOS, SPW, sygn. 845, k. 155.

stowarzyszenie pod nazwą Centralny Związek Rzemieślników Żydów w Polsce.

Tabela 12
Zakłady rzemieślnicze oraz liczba zatrudnionych pracowników w 1938 r.

Miasto lub gmina	Zakłady rzemieślnicze polskie		Zakłady rzemieślnicze żydowskie	
	Liczba zakładów	Liczba pracowników	Liczba zakładów	Liczba pracowników
m. Wieluń	292	365	332	416
m. Praszka	173	286	42	72
m. Wieruszów	153	84	107	49
Bolesławiec	42	43	13	16
Chotynin	8	1	-	-
Działoszyn	108	35	73	41
Kurów	11	12	-	-
Kuźnica Grabowska	96	-	2	-
Lututów	22	15	27	18
Mierzyce	10	14	-	-
Mokrsko	17	26	-	-
Radoszewice	12	22	14	26
Rudniki	38	-	4	-
Siemkowice	8	11	1	1
Skomlin	44	51	1	2
Skrzynki	-	-	2	4
Sokolniki	32	70	-	-
Starzenice	2	2	-	-
Wydrzyn	6	10	-	-
Łącznie (brak danych z 9 gmin)	1074	1047	618	645

Źródło: APŁOS, SPW sygn. 861, k. 56.

Powyższa tabela daje obraz porównawczy. Nie jest to bowiem pełne przedstawienie ilości zakładów rzemieślniczych, gdyż brakuje danych z 9 gmin (Czastary, Dietrzykowice, Galewice, Kamionka, Kiełczygłów, Konopnica, Naramice, Praszka, Skrzynno). Na jej podstawie możemy szacunkowo określić stosunek procentowy zakładów polskich do żydowskich (w gminach uwzględnionych w tabeli), który wynosi: 63,5% do 36,5%.

Handel

Strukturę branżową handlu kształtowały potrzeby najczęściej niezamożnych nabywców zamieszkujących powiat wieluński. Z tego też powodu przedsiębiorstwa handlowe funkcjonujące na terenie powiatu chcąc utrzymać się na rynku, musiały handlować głównie artykułami niedrogimi i niezbyt wyszukаныmi, ograniczającymi się z konieczności do najbardziej potrzebnych. W branży spożywczej dominowały sklepy kolonialne i kolonialno-spożywcze, w których nabywać można było towary importowane – herbatę, kawę, pieprz, czasami owoce cytrusowe oraz inne spożywcze towary codziennego użytku np. cukier, sól, śledzie, marmoladę. W tego typu sklepach handlowano również drobnymi artykułami przemysłowymi np. mydłem, tytoniem, papierosami, pastą do butów, naftą do lamp. Z reguły nie można tam było kupić mięsa i wędlin, gdyż sprzedażą tych towarów zajmowały się sklepy z wyrobami masarskimi. W branży przemysłowej najliczniejszymi były sklepy z manufakturą zwane również sklepami z „tokciówką”, tj. tkaninami, sklepy galanteryjne, z ubraniami, z żelazem. Sklepy kolonialne i kolonialno – spożywcze znajdowały się prawie w każdej wsi. Natomiast sklepy z towarami typowo przemysłowymi działały głównie w miastach oraz w dużych wsiach i osadach. Do wybuchu wojny zarejestrowało swoje przedsiębiorstwa handlowe 3147 osób, wśród których byli również prowadzący handel na targach, jarmarkach oraz domokrażny. Około 10% „przedsiębiorstw” handlowych z różnych powodów w omawianym okresie uległo likwidacji¹⁰³.

Według spisu z 1921 r. z handlem towarowym w powiecie wieluńskim związanych było 2231 osób (1785 mężczyzn i 446 kobiet). Samodzielni, czyli posiadający własne przedsiębiorstwa handlowe tworzyli grupę 1875 osób. Spośród nich zaledwie 33 zatrudniało siły robocze, które składały się z

¹⁰³ *Rejestr potwierdzeń zgłoszeń dla przedsiębiorstw handlowych w powiecie wieluńskim*, Archiwum MZW, sygn. MZW-AH-d-568.

53 robotników i 27 osób personelu pracowniczego i nadzorczego. W 276 przypadkach w działalności handlowej pomagali członkowie rodzin¹⁰⁴.

Drugi spis z 1931 r. wykazał, iż z pracą w handlu związane były 2872 osoby. Własne przedsiębiorstwa handlowe posiadało 1915 osób, lecz tylko 57 z nich korzystało z pracy sił najemnych. Zatrudniali oni 173 robotników i 49 pracowników umysłowych. Członkowie rodzin właścicieli przedsiębiorstw handlowych pomagali w 735 przypadkach. Oprócz działalności opartej na handlu stacjonarnym popularny był handel domokrażny i wędrowny, w 1931 r. zajmowały się nim 394 osoby¹⁰⁵. Na targach, jarmarkach oraz jeżdżąc po wsiach handlowano końmi, trzodą chlewną, bydłem, skórami, zbożem, mąką, jajami, drobiem, pierzem, trepami i innym obuwiem, tkaninami, chustkami, bielizną i dużą ilością innych towarów. Targi i jarmarki były dobrym rynkiem zbytu głównie na towary rolnicze i rzemieślnicze. Odbywały się one w określone dni tygodnia bądź miesiąca w miastach powiatu oraz większych osadach: Bolesławcu, Działoszynie, Kraszewicach, Lututowie, Osjakowie, Rudnikach i Skomlinie. W 1938 r. na pięciu targowicach (Kraszewice, Lututów, Rudniki, Skomlin i Wieluń) znajdowały się wagi i tam ruch handlowy był bardzo ożywiony. W tym samym roku dwie targowice, w Działoszynie i Praszce uważano za „martwe”¹⁰⁶.

Handel był domeną działalności gospodarczej społeczności żydowskiej. W tych miejscowościach, w których znajdowały się większe skupiska Izraelitów, tam również handel w dużym stopniu był przez tę grupę narodową zdominowany (tabela nr 14). W latach trzydziestych pod wpływem Stronnictwa Narodowego niejednokrotnie dochodziło do bojkotu handlu żydowskiego. Na teren Wielunia przybyli około 1935 r. kupcy z Wielkopolski, których celem było wypieranie handlu żydowskiego. Ich sklepy, m.in.: Dom Handlowy z tkaninami Władysława Bielawnego, Odzież Męska M. Modrzewskiego, „Mody Warszawskie” Wandy Nowackiej, Polski Sklep Żelaza M. Skorackiego, sklep Stanisława Dybały sprzedający szkło, porcelanę,

¹⁰⁴ *Pierwszy powszechny spis...*, s. 195.

¹⁰⁵ *Drugi powszechny spis...*, s. 327.

¹⁰⁶ APŁ, UWŁ, sygn. 2530, k. 238.

sprzęty kuchenne, stawały się coraz bardziej konkurencyjne wobec handlu żydowskiego¹⁰⁷.

Tabela 13

Przedsiębiorstwa handlowe w powiecie oraz liczba zatrudnionego personelu – stan na 31 XII 1938 r.

Miasto lub gmina	Przedsiębiorstwa handlowe polskie		Przedsiębiorstwa handlowe żydowskie	
	Liczba przedsiębiorstw	Liczba pracowników	Liczba przedsiębiorstw	Liczba pracowników
m. Wieluń	96	42	146	58
m. Praszka	37	37	83	83
m. Wieruszów	65	7	173	5
Bolesławiec	30	34	44	56
Chotyń	14	1	1	-
Czastary	25	32	2	4
Działoszyn	58	3	69	10
Kurów	18	34	-	-
Kuźnica Grabowska	29	27	2	2
Lututów	59	4	51	6
Mierzyce	32	4	32	4
Mokrsko	42	-	3	-
Radoszewice	45	45	48	45
Rudniki	96	-	13	-
Siemkowice	17	17	3	3
Skomlin	31	32	6	7
Sokolniki	31	35	-	-
Starzenice	26	26	-	-
Wydrzyn	21	21	1	1
Łącznie (brak danych z 9 gmin)	772	429	677	287

Źródło: APŁOS, SPW sygn. 861, k. 54-55. Tabela daje obraz porównawczy. Nie jest to bowiem pełne przedstawienie ilości przedsiębiorstw handlowych, gdyż brakuje danych z 9 gmin (Dziętkowice, Galewice, Kamionka, Kielczygłów, Konopnica, Naramice, Praszka, Skrzyńki, Skrzyńno).

W wielu miejscowościach powiatu wieluńskiego powstały spółdzielnie i stowarzyszenia handlowe, działające głównie w ośrodkach wiejskich. Posiadały one swoje nazwy i zostały odnotowane następujących latach (w

¹⁰⁷ APŁOS, SPW, sygn. 811, k. 50.

nawiasach podano ilość członków): w 1921 r. w Okalewie „Zagon”, w Ostrówku „Wyzwolenie”, w Skrzynnie „Promień”¹⁰⁸, w Lututowie „Jedność”¹⁰⁹, w Wieluniu „Rolnik Wieluński”, „Wielunianka”, w Sokolnikach „Sokolanka”, w Białej, Czarnożyłach, Krzyworce, Kurowie, Rudzie, Skomlinie, Słupsku, Wicherniku (stowarzyszenia spożywcze)¹¹⁰, w 1927 r. w Wieluniu Spółdzielnia Spożywcza Robotników Chrześcijan (205), Stowarzyszenia Spożywcze w Bolesławcu „Jedność” (100), w Chorzynie „Jedność” (105), w Drobnicach „Jedność” (98), w Działoszynie „Zjednoczenie” (300), w Osjakowie „Wspólna Pomoc” (278), w Skomlinie „Pług” (261), w Wicherniku „Pomoc” (35), w Ożarowie „Jedność” (74), w Wieruszowie „Łączność” (140), w Kadłubie „Sprawiedliwość” (90), w Mierzycach „Zgoda” (85), w Popowicach „Jedność” (129), w Konopnicy „Jedność” (82), Sklep Spółdzielczy w Kraszewicach „Kraszewianka” (12), sklepy spożywcze w Jaworznie „Jedność” (143), w Rudnikach „Wspólna Pomoc” (240), w Żytniowie „Dźwignia” (180)¹¹¹. W 1934 r. oprócz już wymienionych działało Stowarzyszenie Spożywcze „Łyskornianka” w Łyskorni¹¹². W 1937 r. założono w Siemkowicach Spółdzielnię Spożywców „Jedność”¹¹³. Stowarzyszenia te zaopatrywały swoje sklepy w utworzonej w 1919 r. hurtowni Centrali Handlowej Spółdzielni Rolniczo-Spożywczej w Wieluniu¹¹⁴.

Bankowość

Rozwój przedsiębiorczości wymagał niejednokrotnie zaciągania kredytów. W okresie dwudziestolecia międzywojennego na terenie powiatu

¹⁰⁸ „Zorza” 1921, nr 10, s.4.

¹⁰⁹ „Tygodnik Wieluński” nr 2 z 9 I 1921, s. 5.

¹¹⁰ Tamże nr 15, z 10 IV 1921, s. 7-8.

¹¹¹ APŁOS, SPW, sygn. 224, bp.

¹¹² W. Wilczyński, *op. cit.*, s. 37.

¹¹³ APŁOS, SPW, sygn. 817, k. 319.

¹¹⁴ T. Olejnik, *Leksykon...*, s. 183.

funkcjonowała stosunkowo duża liczba różnorodnych instytucji finansowych, zarówno polskich jak i żydowskich.

W pierwszych latach niepodległości kontynuowało swoją działalność, utworzone w końcu XIX w., Wieluńskie Towarzystwo Wzajemnego Kredytu, które w grudniu 1922 r. przekształcono w Bank Ziemi Wieluńskiej istniejący do 1927 r. Dyrektorem tych instytucji finansowych był Władysław Godecki, a od 1924 r. Kazimierz Oraczewski¹¹⁵. Bank Ziemi Kaliskiej Oddział w Wieluniu otwarto 11 VI 1923 r., kierownikiem jego został Edward Grabiński¹¹⁶. Bank ten zaprzestał działalności przed 1937 r. Bank Polskich Kupców i Przemysłowców Chrześcijan w Łodzi Oddział w Wieluniu powstał przed 1923 r., dyrektorem był Stanisław Rutowicz. Od 1 I 1926 r. Bank ten był agenturą Banku Ziemi Kaliskiej¹¹⁷. Bank Kupców i Rzemieślników otwarto 1 I 1927 r. W styczniu następnego roku jego nazwę zmieniono na Powiatowy Bank Spółdzielczy. Kierownikiem banku był Stefan Wróbel, a następnie Dominik Bol i Władysław Ołdak¹¹⁸. Bank Ziemiański w Warszawie Oddział w Wieluniu otwarto 11 VI 1927 r., kierownikiem jego był Mario Manteuffel¹¹⁹. Do czasu likwidacji, tj. lipca 1931 r. bank ten reprezentował Bank Polski (inkasował weksle tego banku)¹²⁰. W latach trzydziestych najprężniej działała Komunalna Kasa Oszczędności Powiatu Wieluńskiego otwarta 20 V 1930 r., która z dniem 27 VII 1931 r. przejęła reprezentację Banku Polskiego. Dyrektorem Kasy był Jan Matej¹²¹.

Społeczność żydowska posiadała banki, z usług których korzystali również chrześcijanie. W 1922 r. powstało Stowarzyszenie Kredytowe

¹¹⁵ Bank Ziemi Wieluńskiej był spółką akcyjną założoną przez: Feliksa Godlewskiego, Kazimierza Oraczewskiego, Edwarda Kręskiego, Stanisława Tarnowskiego, Tadeusza Kozarskiego („Monitor Polski” nr 290, z 21 XII 1922, s.11). Zob. też J. Książek, *Wieluński pieniądz zastępczy i jego wydawca Wieluńskie Towarzystwo Wzajemnego Kredytu* (maszynopis w Muzeum Ziemi Wieluńskiej).

¹¹⁶ „Wielunianin” nr 8 z 24 VI 1923, s. 8; T. Olejnik, *Leksykon...*, s. 8.

¹¹⁷ T. Olejnik, *Leksykon...*, s. 8.

¹¹⁸ Tamże, s. 7.

¹¹⁹ Tamże, s. 8; Wydział Ksiąg Wieczystych w Wieluniu, Księga hipoteczna nr 65, k. 675.

¹²⁰ „Echo Sieradzkie” z 25 VII 1931, s. 5.

¹²¹ T. Olejnik, *Leksykon...*, s. 87.

Spółdzielcze w Wieluniu, które w 1929 r. zmieniło nazwę na Bank Spółdzielczy. Długoletnim prezesem (dyrektorem) tego banku był Abram Besser, a wiceprezesem Fajfel Lewin¹²². Bank Kredytowy Ludowy założono około 1932 r. (kierownikami byli: Dawid Koplowicz, Uszer Mendlowicz i Jakub Szaja)¹²³.

W Praszce istniał Bank Spółdzielczy, którego kierownikiem był Franciszek Trent¹²⁴ oraz od 1926 r. Ekspozytura Częstochowskiego Oddziału Banku Polskiego, która służyła wymianie pieniędzy w obcej walucie na polską, głównie dla powracających z robót¹²⁵.

W Wieruszowie funkcjonował Bank Spółdzielczy, który przekształcono z Kasy Stefczyka¹²⁶. Żydowski Bank Ludowy założono w 1927 r. Na dzień 1 XII 1929 r. bank ten liczył 300 członków. Prezesem był wówczas Rafał Grabowski, wiceprezesem Szlama Kiening, skarbnikiem i sekretarzem Szlama Horowicz¹²⁷. W grudniu 1938 r. wieruszowscy ortodoksi założyli Kasę Kredytowo-Spółdzielczą¹²⁸.

Z kolei w Działoszynie funkcjonowała Spółdzielnia Drobного Kredytu dla Chrześcijan, która na dzień 4 XII 1929 r. miała 312 członków, prezesem był wówczas Hartel Jan, skarbnikiem Józef Dudkiewicz, sekretarzem Władysław Ołdak. W 1927 r. założono żydowski Spółdzielczy Bank Ludowy, który dwa lata później miał 210 członków, prezesem był Dobski Icek, skarbnikiem Sztajer Jakub¹²⁹.

¹²² Wydział Ksiąg Wieczystych w Wieluniu, Księga hipoteczna nr 65, k. 694; T. Olejnik, *Leksykon...*, s. 7. W literaturze występuje również pod nazwą: Bank Kupiecko-Spółdzielczy (W. Wilczyński, *op. cit.*, s. 36).

¹²³ T. Olejnik, *Leksykon...*, s. 7; *Spis abonentów państwowych i koncesjonowanych sieci telefonicznych w Polsce 1931/32 r.*, Warszawa 1931, s. 561; *Spis abonentów sieci telefonicznych państwowych i koncesjonowanych w Polsce na 1939 r.*, Warszawa 1938, s. 1079.

¹²⁴ *Księga adresowa m. Łodzi...*, s. 25.

¹²⁵ J. Milczarek, *Emigracja...*, s. 24.

¹²⁶ *Księga adresowa m. Łodzi...*, s. 36.

¹²⁷ APŁOS, SPW, sygn. 426, k. 81.

¹²⁸ Tamże, sygn. 871, k. 59.

¹²⁹ APŁOS, SPW, sygn. 224, bp.; tamże, sygn. 426, k. 43, 81.

W Lututowie działała Spółdzielnia Banku Ludowego, która w 1929 r. miała 212 członków. Funkcje prezesa piastował wówczas Kazimierz Cichecki nauczyciel, wiceprezesa i skarbnika Czesław Rawicki również nauczyciel, a skarbnika Stanisław Sułkowski rolnik. W osadzie tej były również dwa banki prowadzone przez Izraelitów. Istniała Żydowska Kasa Spółdzielcza, która w 1929 r. liczyła 137 członków, prezesem jej był wówczas Herszel Berkowicz kupiec, wiceprezesem Moszek Wolman kupiec, a sekretarzem Abram Frohman oficjalista. Z kolei Kasa Kupiecka w tym samym roku liczyła 37 członków, prezesem jej był Idel Goldehersh kupiec, wiceprezesem, Jakób Majer Ajzner kupiec, kasjerem Aron Arnowicz, sekretarzem Abram Henoch Sztajer¹³⁰. W 1938 r. instytucje te występują pod nazwami: Bank Ludowy Spółdzielczy (kierownik Wolf Lipmanowicz) i Bank Kupiecki (kierownik Abram Henoch Sztajer)¹³¹.

Pewna część instytucji finansowych działających na terenie powiatu wieluńskiego skierowana była głównie w stronę niezamożnych rolników, którym udzielała nisko oprocentowanych kredytów i chroniła przed lichwą. Z taką myślą w 1925 r. powołano w Wieluniu Spółdzielczą Kasę Ludową Ziemi Wieluńskiej¹³². Najprawdopodobniej w 1930 r. wchłonięta została przez powstającą wówczas w Wieluniu Kasę Stefczyka. Kasy Stefczyka były najprężniej działającymi w środowiskach wiejskich spółdzielniami oszczędnościowo-pożyczkowymi. W 1934 r. funkcjonowały w następujących miejscowościach: Wieluń, Wieruszów, Bolesławiec, Dietrzkowice, Czarnożyły, Jaworzno, Kraszkowice, Kraszewice, Mierzyce, Radoszewice, Węglewice, Załęcze Małe, Żytniów. Podobne zadania spełniały, lecz w znacznie mniejszym zakresie Gminne Kasy Pożyczkowo-Oszczędnościowe, które znajdowały się w: Chotyninie, Dietrzkowicach, Galewicach, Kamionce, Kiełczygłowie, Pątnowie, Radoszewicach, Siemkowicach, Skomlinie, Sokolnikach¹³³.

¹³⁰ APŁOS, SPW, sygn. 426, k. 80.

¹³¹ APŁOS, SPW, sygn. 861, k. 72.

¹³² „Wielunianin” nr 21 z 24 V 1925, s. 8.

¹³³ W. Wilczyński, *op. cit.*, s. 36. Kasa Stefczyka w Bolesławcu na dzień 17 VIII 1927 r. liczyła 345 członków (APŁOS, SPW, sygn. 224, bp.), natomiast na dzień 5 XII

Od 1936 r. powstawały na terenie powiatu Polskie Kasy Pożyczek Bezprocentowych pomagające, poprzez udzielanie nieoprocentowanych pożyczek, drobnym rzemieślnikom oraz kupcom. Kasy takie funkcjonowały w wielu miejscowościach powiatu, m.in. w Wieluniu (od 1936 r.) oraz w Bolesławcu i Skomlinie (od 1938 r.)¹³⁴.

SZKOLNICTWO

Pod względem poziomu oświaty najbardziej zaniedbane były ziemie byłego zaboru rosyjskiego. Według pierwszego spisu powszechnego w województwie łódzkim nie potrafiło czytać 525 642 osób, tj. 30,3%. W powiecie wieluńskim analfabetyzm był procentowo jeszcze większy, gdyż nie umiało czytać 48 746 osób, tj. 36,63%¹³⁵.

Niezwykle ważną ustawą dla rozwoju szkolnictwa był dekret o obowiązku szkolnym dla dzieci w wieku od 7 do 14 lat, wydany 7 II 1919 r. przez naczelnika państwa. Według tego dekretu nauka miała być realizowana w 7-klasowych szkołach powszechnych.

Spis dzieci, który został przeprowadzony w 1919 r. wykazał, iż w powiecie wieluńskim w wieku szkolnym, tj. od 7 do 13 lat było 36 048 dzieci. W tymże roku do szkół powszechnych uczęszczało 16 449 dzieci, co stanowiło zaledwie 45,6% objętych obowiązkowym nauczaniem¹³⁶. Stan szkolnictwa był niestety słaby. Brakowało nie tylko izb szkolnych, kadry nauczycielskiej, ale także świadomości rodziców. W 154 działających wówczas szkołach pracowało zaledwie 196 nauczycieli. Szkoły te w większości posiadały niski stopień organizacyjny. Dominowały wśród nich szkoły 1-klasowe, których była zdecydowana większość, bo aż 126. Szkół 2-

1929 r. już 402 członków (tamże, sygn. 426, k. 57). Kasa Stefczyka w Wieluniu powstała 15 II 1930 r. W 1933 r. liczyła 460 członków, prezesem był Jan Brzozowski (T. Olejnik, *Leksykon...*, s. 71).

¹³⁴ APŁOS, SPW, sygn. 845, k. 30 i 121.

¹³⁵ *Pierwszy powszechny spis...*, s. 67.

¹³⁶ Z. P o d g ó r s k i, *op. cit.*, s. 6.

klasowych było 21, 3-klasowych 4, 4-klasowych 1 oraz zaledwie 2 szkoły 6-klasowe, natomiast ani jednej 5-klasowej oraz 7-klasowej. Pierwszą szkołę 7-klasową utworzono w 1920 r.¹³⁷. W najbliższych latach rosła liczba szkół, poprawiał się stopień organizacyjny oraz liczba nauczycieli. W 1920 r. były już 184 szkoły oraz 249 nauczycieli, w 1923 r. - 197 szkół i 315 nauczycieli. Według stanu na 1 XII 1925 r. w powiecie funkcjonowały 183 szkoły, lecz tylko 71 (39,4%) z nich posiadało własne budynki. Pracowało wówczas 332 nauczycieli, o wiele za mało, aby mogli oni zapewnić dobry poziom nauczania. Szczególnie trudna sytuacja oświaty była na wsi. W miastach powiatu na nauczyciela przypadało 46,2 uczniów, na wsi jeden nauczyciel musiał stawiać czoła 77,3 uczniom. W 1927 r. w powiecie funkcjonowały 194 szkoły, w których pracowało 419 nauczycieli. W tym samym roku do szkół powszechnych uczęszczało 27 762 dzieci, co stanowiło 87,7% objętych obowiązkowym nauczaniem. Coraz lepiej przedstawiał się poziom organizacyjny chociaż daleki był od zadawalającego. Stopniowo zmniejszała się ilość szkół 1-klasowych na korzyść wyżej zorganizowanych. W 1927 r. stopień organizacyjny wyglądał następująco: szkoły 1-klasowe 112, 2-klasowe 35, 3-klasowe 20, 4-klasowe 8, 5-klasowe 4, 6-klasowe 6, 7-klasowe 9¹³⁸.

W 1934 r. w powiecie funkcjonowało 175 szkół powszechnych, choć duża część z nich była szkołami 2 i 4-klasowymi, w których pracowało zaledwie trzech, dwóch lub tylko jeden nauczyciel. Liczba nauczycieli w powiecie wzrosła wówczas do 495¹³⁹. Poprawiała się baza lokalowa szkolnictwa powszechnego. Coraz więcej szkół posiadało własne budynki, chociaż niejednokrotnie nauka w dalszym ciągu odbywała się w wynajętych izbach znajdujących się w domach prywatnych. W latach trzydziestych

¹³⁷ Tamże, s. 9. Ilość szkół elementarnych w okresie I wojny światowej była stosunkowo duża. Ich poziom nauczania był jednak bardzo niski, a ilość uczniów niewielka. W 1914 r. szkół elementarnych było 77, a uczniów 6353, w 1918 r. 148 szkół i 12 729 uczniów) (tamże, s. 37). W prasie z lipca 1918 r. podano natomiast, iż z chwilą wybuchu wojny, tj. w 1914 r. w Wieluńskim było 60 szkół gminnych, natomiast w połowie 1918 r. 169 („Gazeta Kaliska” nr 66 z 4 VII 1918 r., s. 2).

¹³⁸ Tamże, s. 37-39.

¹³⁹ W. W i l c z y ń s k i, *op. cit.*, s. 19-24.

ogromną rolę odgrywały Towarzystwa Popierania Budowy Publicznych Szkół Powszechnych, których gęsta sieć objęła działaniem teren całego kraju. W 1934 r. w powiecie wieluńskim funkcjonowało 185 kół TPBPSP¹⁴⁰, a dzięki środkom pieniężnym zgromadzonym przez to Towarzystwo wybudowano w powiecie kilka szkół, m.in. w Wieluniu nr 1 i 2 (mieściły się w jednym, dużym gmachu przy ul. Rudzkiej), Strojcu, Kowalach, Załączu Małym¹⁴¹.

Oprócz szkół powszechnych dla dzieci chrześcijańskich istniały również szkoły dla dzieci wyznania mojżeszowego. Językiem wykładowym w tych szkołach był język polski. Jedynie nauczanie religii odbywało się w języku hebrajskim. Dwie takie szkoły istniały w Wieluniu. W końcu 1938 r. uczyło się w nich 193 dzieci¹⁴². Również w Praszce istniała szkoła powszechna (nr 2) dla dzieci żydowskich. W styczniu 1933 r. uległa likwidacji, a 150 dzieci przeniesiono do szkoły nr 1¹⁴³.

Chłopcy z rodzin ortodoksyjnych uczęszczali do szkół wyznaniowych, tzw. chederów, dających nikłą ogólną wiedzę, a skupiających się głównie na religijnej stronie nauczania. W powiecie funkcjonowało kilka szkół tego typu¹⁴⁴.

Ewangelickie szkoły wyznaniowe istniały na terenie wieluńskiej parafii już w XIX w. W Wieluniu szkoła taka funkcjonowała w latach 1842-1919 (uczęszczały do niej również dzieci wyznania rzymsko-katolickiego oraz mojżeszowego), w Milejowie w latach 1916-1919, a także w Janowie¹⁴⁵ oraz w Swobodzie¹⁴⁶.

¹⁴⁰ W. W i l c z y ń s k i, *op. cit.*, s. 61-66.

¹⁴¹ J. N o w a k, *op. cit.*, k. 485.

¹⁴² APŁOS, SPW, sygn. 861, k. 72. W preliminarzu budżetowym Wielunia na rok 1938/39 mowa jest o trzech szkołach żydowskich o charakterze szkół powszechnych (Archiwum MZW, sygn. MZW-AH-d-336, s. 7-8).

¹⁴³ I. K o w a l c z y k, *Praszka. Monografia miasteczka*, (maszynopis w Muzeum w Praszce), s. 67.

¹⁴⁴ APŁOS, SPW, sygn. 861, k. 70.

¹⁴⁵ E. K n e i f e l, *op. cit.*, s. 159.

¹⁴⁶ APŁOS, Powiatowa Komenda Policji Państwowej, sygn. 1, bp. Informacja o istnieniu szkoły w Swobodzie pochodzi z grudnia 1918 r.

Po ukończeniu 4 klas szkoły powszechnej dzieci mogły kształcić się w 8-klasowym gimnazjum. Reforma szkolnictwa, którą przeprowadzono w 1932 r. przyniosła pewne zmiany. Przed rozpoczęciem nauki w gimnazjum uczniowie musieli ukończyć 6 klas szkoły powszechnej, a szkoła średnia miała charakter dwustopniowy. Ośmioklasowe gimnazja zastąpiono gimnazjami czteroklasowymi i dwuklasowymi liceami. Szkoły powszechne w dalszym ciągu pozostały siedmioklasowe.

Na terenie powiatu istniały zaledwie dwa niepubliczne gimnazja, do których uczęszczały zarówno dzieci chrześcijańskie jak i wyznania mojżeszowego. Obydwa znajdowały się w Wieluniu. Dla młodzieży męskiej było to Gimnazjum Humanistyczne im. Tadeusza Kościuszki, którego początki sięgają 1906 r. (wówczas 4-klasowe progimnazjum handlowe). Szkoła ta borykała się jednak z ustawicznymi problemami finansowymi. W 1923 r. Sejmik Powiatowy uchwalił, aby: „*powziąć starania upaństwowienia 8 kl. Szkoły Realnej, do której z powodu niezmiernie wysokich opłat wpisowych mają zamknięty wstęp dzieci rodziców niezamożnych*”¹⁴⁷. Ta propozycja nie została zrealizowana. W 1930 r. Gimnazjum otrzymało prawa szkół państwowych, chociaż w dalszym ciągu było szkołą prywatną, a jego stan finansowy był nienajlepszy¹⁴⁸. Ze względu na brak środków finansowych na utrzymanie i dalszy rozwój szkoły przekazano ją w dniu 13 III 1932 r. na własność Diecezji Częstochowskiej¹⁴⁹.

Dziewczęta mogły kształcić się w 8-klasowym Gimnazjum Żeńskim. Była to szkoła prywatna działająca od 1883 r., początkowo jako 2-klasowa, której twórczynią i właścicielką była Pelagia Zasadzińska¹⁵⁰.

W Praszce, jeszcze w czasie I wojny, powołano koedukacyjne progimnazjum, do którego uczęszczały dzieci polskie i żydowskie. Była to jednak

¹⁴⁷ *Protokół I-go posiedzenia Wieluńskiego Sejmiku Powiatowego z dnia 3, 11 i 16 stycznia 1923 roku*, [Wieluń 1923], s. 3.

¹⁴⁸ „*Echo Sieradzkie*” z 17 III 1931, s. 5. Słaby stan ekonomiczny szkoły przedstawił dyrektor Paczosa w *Sprawozdaniu o stanie Gimnazjum Męskiego im. Tadeusza Kościuszki* (tamże).

¹⁴⁹ „*Niedziela*” nr 45 z 6 XI 1932, s. 353-354; T. Olejnik, *Leksykon...*, s. 103.

¹⁵⁰ T. Olejnik, *Leksykon...*, s. 53.

szkoła płatna. Gdy okazało się, że nie otrzymała prawa szkół publicznych, w roku szkolnym 1923/1924 uległa likwidacji¹⁵¹. Podobna szkoła znajdowała się w Wieruszowie¹⁵². Absolwenci progimnazjów mogli być przyjęci do siódmej klasy gimnazjum.

Po odzyskaniu niepodległości powołano w Wieluniu 2-letnią koedukacyjną szkołę o nazwie Preperanda Nauczycielska, działającą do 1926 r. Kształcili się w niej dzieci w wieku od 13 do 16 lat, które pragnęły wstąpić do seminarium nauczycielskiego¹⁵³. W 1919 r. seminarium takie tworzono w Wieluniu¹⁵⁴.

Od grudnia 1925 r. istniała w Wieluniu 2-letnia Koedukacyjna Szkoła Handlowa Polskiej Macierzy Szkolnej, którą utworzyli działacze tegoż stowarzyszenia¹⁵⁵. W 1927 r. wydłużono okres nauki w tej szkole do lat trzech¹⁵⁶. W roku szkolnym 1930/1931 poszerzono profil o rolniczy i nazwa jej brzmiała 3-letnia Koedukacyjna Szkoła Handlowo - Rolnicza PMS¹⁵⁷. W następnym roku szkolnym wrócono do pierwotnej nazwy¹⁵⁸.

Młodzież pracująca miała możliwość zdobycia zawodu w Publicznych Szkołach Zawodowych Doksztalających, które funkcjonowały w Wieluniu i Wieruszowie. Koszt utrzymywania tych szkół spoczywał głównie na

¹⁵¹ I. K o w a l c z y k, *op. cit.*, s. 42; T. O l e j n i k, *Czasy nowożytne...*, s. 346-347.

¹⁵² *Budżet Wieluńskiego Powiatowego Związku Komunalnego na okres czasu od 1-go stycznia do 31 grudnia 1923 roku*, [Wieluń, 1923].

¹⁵³ T. O l e j n i k, *Leksykon...*, s. 156. Sejmik powiatowy w budżecie na 1919/20 r. preliminował na cele preparandy środki pieniężne (DzUSW nr 37, s. 331 i 335). W marcu lub kwietniu 1921 r. uczniowie preparandy przekazali ofiary na plebiscyt śląski, co świadczyłyby, iż szkoła funkcjonowała już w 1920 r. („Tygodnik Wieluński” nr 15 z 10 IV 1921).

¹⁵⁴ Egzaminy dla kandydatów na kursy wstępne do seminarium nauczycielskiego w Wieluniu odbywały się w czerwcu i wrześniu 1919 r. (DUKRP nr 20, s. 181). Sejmik powiatowy w budżecie na 1919/20 r. preliminował na cele seminarium w Wieluniu pewne środki pieniężne (DUSW nr 37, s. 335).

¹⁵⁵ „Głos Ziemi Wieluńskiej” nr 4 z 24 I 1926, s. 7-8.

¹⁵⁶ T. O l e j n i k, *Leksykon...*, s. 192-193.

¹⁵⁷ „Goniec Wieluński” z 21 VIII 1930, s. 4.

¹⁵⁸ Legitymacja ucznia Józefa Marciniaka na rok szkolny 1931/32 (w prywatnych zbiorach Adama Ustyńskiego z Wielunia).

miastach i samorządzie powiatu oraz stowarzyszeniach rzemieślniczych. Jej uczniami była głównie młodzież męska w wieku 15-20 lat zatrudniona w rzemiośle, handlu lub przemyśle¹⁵⁹. Nauka odbywała się w budynkach szkół powszechnych, w godzinach popołudniowych¹⁶⁰.

W 1921 r. Sejmik Powiatowy rozpoczął starania o uzyskanie zgody na założenie w Białej Rządowej szkoły rolniczej męskiej, a nawet przeznaczył na ten cel odpowiednie kwoty pieniężne¹⁶¹. Z nieznanых powodów inicjatywa ta była zaniechana. Wrócono do niej w 1929 r., kiedy to rozparcelowano majątek Biała Rządowa i tzw. resztówkę - 33,5 ha oraz budynki wydzielono na szkołę rolniczą męską. Prawdopodobnie z powodu małego naboru chętnych do tejże szkoły, zamierzeń nigdy nie zrealizowano¹⁶². Wydział Powiatowy zorganizował za to Szkołę Rolniczą Żeńską, którą urządzono w wydzierżawionym w 1928 r. majątku Chróscin koło Bolesławca¹⁶³. Dwa lata później, 15 X 1930 r. nastąpiło otwarcie szkoły. W szkole tej mogły kształcić się dziewczęta, które pochodziły z rodzin rolniczych i miały ukończone 16 lat. Nauka odbywała się przez 11 miesięcy. Oprócz przedmiotów ogólnych i typowo rolniczych uczono tam również tkactwa, szycia, haftu, ogrodnictwa i pszczelarstwa¹⁶⁴.

Sejmik Powiatowy opiekował się również sierocińcem. W pierwszych latach po odzyskaniu niepodległości schronisko dla sierot znajdowało się w Wieluniu. Jednak wobec nieodpowiednich pomieszczeń, w 1921 r. starano się o przyznanie na cele sierocińca budynku z ogrodem z majątku pań-

¹⁵⁹ J. N o w a k, *op. cit.*, s. 22a; W. W i l c z y ń s k i, *op. cit.*, s. 48.

¹⁶⁰ W drugiej połowie lat trzydziestych utworzono Towarzystwo Popierania Budowy Publicznej Szkoły Doksztalczącej Zawodowej w Wieluniu, którego głównym celem było wybudowanie gmachu dla tejże szkoły. Realizację zamierzeń przerwał wybuch wojny (APŁ, UWŁ, sygn. 2391, bp).

¹⁶¹ *Protokół II-go posiedzenia Wieluńskiego Sejmiku Powiatowego z dnia 26, 29 kwietnia i 4 maja 1921 roku*, [Wieluń 1923].

¹⁶² W. Z a r z y c k i, *op. cit.*, s. 8.

¹⁶³ *Preliminarz budżetowy Wieluńskiego Powiatowego Związku Komunalnego na rok 1927/28*, Wieluń [1927], s. 23.

¹⁶⁴ „Goniec Wieluński” nr 203 z 6 X 1930, s. 3.

stwowego w Kamionce¹⁶⁵. W następnym roku schronisko już tam funkcjonowało. Kilka lat później Sejmik wykupił duży budynek podworski w zlikwidowanym majątku Komorniki. W 1927 r. przeprowadzono gruntowny remont obiektu i niebawem otwarto w nim Schronisko Wychowawczo-Opiekuńcze. W zakładzie tym opiekowano się sierotami i dziećmi w wieku do 14 lat opuszczonymi przez rodziców. Zdarzało się, iż z konieczności zamieszkiwały tam również dzieci, które przekroczyły wspomniany wiek. Wychowywaniem dzieci i ich nauką zajmowały się siostry Urszulanki S.I.K. W schronisku znajdowało się przedszkole i 4-oddziałowa szkoła powszechna¹⁶⁶.

W 1929 r. Sejmik Powiatowy zorganizował w Skrzynnie Szkołę Rzemiosł, którą prowadzili Bracia Albertyni. Do szkoły przyjmowani byli chłopcy od 14 roku życia, głównie synowie chłopów małorolnych oraz wychowankowie Schroniska w Komornikach. Kurs nauki był trzyletni. W 1931 r. 42 chłopców zdobywało umiejętności krawieckie, a 12 szewskie¹⁶⁷.

Podsumowanie

Po przedstawieniu ważniejszych zagadnień związanych z powiatem wieluńskim (oprócz życia kulturalnego, politycznego i społecznego) w okresie II Rzeczypospolitej dokonajmy próby podsumowania. Powiat ten pomimo bardzo wielu trudności, które wynikały zarówno z zaniedbania okresu zaborów, jak i tragicznej sytuacji ekonomicznej w okresie kryzysu świa-

¹⁶⁵ *Protokół III posiedzenia Sejmiku Powiatowego z 25 V 1921*, [Wieluń 1921]. Po otwarciu schroniska w Komornikach, do którego przeniesiono dzieci, obiekt w Kamionce wykorzystano na przytułek dla starców i kalek („Echo Sieradzkie” nr 21 z 21 I 1931, s. 2). Jednakże W. Wilczyński podaje, iż w 1934 r. w Kamionce znajduje się Szkoła prowadzona przez Albertynów, a przytułek w Skrzynnie (W. W i l c z y ń s k i, op. cit., 29).

¹⁶⁶ „Echo Sieradzkie” nr 28 z 28 I 1931, s. 2. W 1930 r. personel liczył 14 sióstr Urszulanek. Z opieki korzystało 29 dziewczynek i 50 chłopców w wieku od 2 do 14 lat.

¹⁶⁷ „Echo Sieradzkie” nr 21 z 21 I 1931, s. 2.

towego, stopniowo rozwijał swoją gospodarkę. Jednak należy mieć na uwadze, iż przez cały okres międzywojenny był to jeden z biedniejszych powiatów w województwie łódzkim. Faktu tego nie zmienia przygraniczne położenie powiatu, które wykorzystywane było na dużą skalę przez emigrantów zarobkowych.

Niewątpliwie największym problemem ówczesnych mieszkańców powiatu był permanentny brak pracy. Duże bezrobocie związane było z charakterem gospodarczym powiatu, który oparty był w dużej mierze na rolnictwie. Ten sektor gospodarki w okresie kryzysu ucierpiał najbardziej, gdyż zarówno gospodarstwa małe, jak i ziemiańskie borykały się wówczas z dużymi problemami ekonomicznymi.

Mały i średni przemysł funkcjonujący na terenie powiatu zatrudniał nieznaczoną część poszukujących pracy. Wielkość przedsiębiorstw przemysłowych i profil ich produkcji wskazują, iż wiele spośród nich stało na pograniczu z rzemiosłem. Nie nastąpiły żadne zmiany w strukturze branżowej przemysłu, które mogłyby rozszerzyć możliwość produkcji innych towarów. Rzemiosło i handel rozwijały się w stopniu zadowalającym. Zauważyć należy, iż w latach trzydziestych nastąpił pewien postęp w polonizacji tych dwóch branż, a w szczególności handlu.

Znacznie rozwinęła się natomiast komunikacja. Było to możliwe dzięki poprowadzeniu przez teren powiatu dwóch ważnych linii kolejowych łączących Śląsk z Wielkopolską oraz z portem morskim w Gdyni. Znacząco poprawił się również stan dróg, co należy uznać za ogromny sukces ówczesnych władz powiatowych.

Najpoważniejsze osiągnięcie nastąpiło w dziedzinie szkolnictwa. Siedmioklasowe szkoły powszechne stały się dostępne dla wszystkich dzieci. Znacznie wzrosła liczba nauczycieli oraz szkół. Nie mniejsze sukcesy poczyniono w rozwoju kulturalnym i społecznym mieszkańców powiatu. Jednak te zagadnienia, nie poruszone w niniejszym artykule, mogą stać się tematem do odrębnego opracowania.

Aneks nr 1

Wykaz własności ziemskich nie uwzględnionych (w tabeli nr 8)

Właściciel lub dzierżawca majątku	Miejscowość	Gmina	Obszar w ha
Becki Kazimierz	Antoninów	Kuźnica Grab.	103
Belke Ryszard	Kurpet-Lisowiec	Działoszyn	70
Czerwiński Józef	Urbanice	Wydrzyn	91
Depczyk Teodor	Kuźnica Rudlicka	Skrzynno	93
Dubel Jan	Podgrabów	Skrzynki	64
Goleniewski Leonard	Mieleszynek	Sokolniki	72
Góralski Franciszek ¹⁶⁸	Krupka	Chotyń	76
Grzesiak Władysław	Borki Mierzanów	Radoszewice	50
Hartel Jan ¹⁶⁹	Działoszyn	Działoszyn	61
Jacuńska Janina	Mierzyce	Mierzyce	143
Jędrzejewski Józef	Bieniec	Mierzyce	82
Jędrzejewski Józef	Staropole	Skrzynno	50
Kabus Eliasz	Krzyworzeka	Mokrsko	55
Kobyłański Witold	Pańówek	Kamionka	121
Kobyłecka Leonia	Łaszew	Mierzyce	152
Kołodziej Jan	Głowieńkowskie	Galewice	105
Kołodziejski Zygmunt	Walichnowy	Sokolniki	220
Kozarski Tadeusz	Konopnica	Konopnica	265
Krause Antoni	Mieleszyn	Chotyń	50
Krzyżanowski Mieczysław	Pańów	Kamionka	88
Krzyżanowski Stanisław	Wierzbie	Praszka	165
Lewkowicz Idel	Wierzchlas	Starzenice	77
Maciński Leon	Łagiewniki	Wydrzyn	140
Murzynowski Feliks ¹⁷⁰	Dymek	Skrzynno	91
Napieralski Józef	Kowale	Praszka	165
Rembowski Antoni i Michalina ¹⁷¹	Teklina	Wydrzyn	165
Rybarkiewicz Władysław	Zawisna	Praszka	135
Sieradzki Włodzimierz	Żytniów	Rudniki	101

¹⁶⁸ Współwłaścicielem był Sowiński Ludwik (APŁOS, SPW, sygn. 319, k. 3).

¹⁶⁹ Współwłaścicielem był Pytlewski Stanisław (W. W i l c z y ń s k i, *op. cit.*, s. 110).

¹⁷⁰ W Księdze Adresowej Polski w 1930 r. F. Murzynowski figuruje jako posiadacz majątku ziemskiego (493 ha) w Szyńkielowie (D. Z a r o s z y c, *op. cit.*, s. 46).

¹⁷¹ Współwłaścicielem był Kamiński Lambert (W. W i l c z y ń s k i, *op. cit.*, s. 112).

Skalec	Skrzynki	Skrzynki	79
Skorupa Icek	Kik	Mokrsko	70
Szołdrski Kazimierz ¹⁷²	Staw	Wydrzyn	83
Szosland Tadeusz	Sokolniki	Sokolniki	79
Świdorski Tadeusz	Bolki-Chojny	Skrzynki	248
Wiśniewski Franciszek	Raczyn	Wydrzyn	144
Zarzycki Włodzimierz	Biała	Naramice	66

Źródło: W. W i l c z y ń s k i, *op. cit.*, s. 110-112; D. Z a r o s z y c, *op. cit.*, s. 44-46.

¹⁷² Współwłaścicielami byli również spadkobiercy Białeckiego (tamże, s. 112).

Aneks nr 2

Zakłady przemysłowe funkcjonujące w latach trzydziestych na terenie powiatu wieluńskiego oraz ich właściciele.

Gmina	Miejscowość (osada młyńska), nazwa ulicy	Rodzaj przemysłu	Ustalone nazwisko ostatniego właściciela
m. Wieluń	Piłsudskiego 10	Browar	Mosz Karol ¹⁷³
	Rudzka	Cegielnia	Bobrowski Chaim
	Narutowicza	Drukarnia	Białek Josef ¹⁷⁴
	pl. Legionów 14	Drukarnia „Pośpieszna”	Fajfer Maurycy (Moryc)
	pl. Legionów 1	Drukarnia	Jędrzejewski Józef i Maria
	Turowska 23	Fabryka Maszyn Rolniczych i Odlewnia Żelaza	Zarzycki Jan i Wacław ¹⁷⁵
	Św. Barbary 32	Garbarnia	Wolman Herszel i Erlich Szmul
	3 Maja 4	Kaflarnia	Śmigielski Piotr
	Częstochowska 7	Kaflarnia	Kowalski Jan
	-	Mleczarnia Okręgowa	Spółdzielcza
3 Maja	Młyn motorowy	Bracia Dawid (m.in. Stanisław)	
Rudzka 33	Młyn parowy „Amerykan-ka”	Zelkowicz Boruch, Berkowicz Lajb, Jakubowicz Abram, Kempiański Abe ¹⁷⁶	
3 Maja	Młyn parowy „Spółkowy”	Lewkowicz Lazer i Wolf ¹⁷⁷	
J. Żubr 6	Młyn parowy „Szwajcarka”	Zajdeman Henocho i Spółka ¹⁷⁸	

¹⁷³ Karol Mosz wydzierzał na początku 1933 r. nieczynny od kilku lat browar Florczykowi Alojzemu, który produkował w nim piwo o nazwach: „Kryształ” i „Ciemne” („Echo Sieradzkie” z 1 III 1933, s. 5).

¹⁷⁴ W latach dwudziestych drukarnia należała do Beniamina Białka (występuje również pisownia Białyk).

¹⁷⁵ W 1930 r. właścicielem był Wróbel Stefan. W tym samym czasie bracia Zarzyccy byli właścicielami ryflowni walców młyńskich, która znajdowała się również przy ul. Turowskiej („Goniec Wieluński” nr 65 z 19 III 1930, s. 4; T. O l e j n i k, *Leksykon...*, s. 48).

¹⁷⁶ W 1937 r. oraz w 1939 r. dzierżawcą młyna był Lissak Lajzer i Spółka (APŁOS, SPW, sygn. 2777, s. 26; *Spis abonentów ...*, s. 1079).

¹⁷⁷ W 1937 r. dzierżawcą był Lissak Lajzer i Spółka (APŁOS, SPW, sygn. 2777, s. 26).

¹⁷⁸ W 1927 r. właścicielami byli Dawid Stanisław i Papina Józef (Archiwum MZW, sygn. MZW-AH-d-688). W 1934 r. właścicielem młyna był Schike Herman i Spółka (W. W i l c z y Ń s k i, *op. cit.*, s. 116), a w 1937 r. Morgersztern Abram i Spółka (APŁOS, SPW, sygn. 2777, s. 27).

	Nowy Rynek 8	Mydlarnia „Renoma”	Majerowicz Hersz (Henryk)
	Sieradzka 5	Mydlarnia „Polonia”	Fajflowicz Dawid
	Nowy Rynek 8	Olejarnia	Rotszyld Henocho
	Targowa 1	Olejarnia	Zygielman Zyndel ¹⁷⁹
	Ogrodowa 11	Olejarnia	Rotszyld Binem i Spółka
	Rudzka 82	Tartak	Warszawski Beniamin i Rozen- blat Arie
	J. Żubr 2	Tartak	Lewkowicz Moryc
	Częstochow- ska 15	Tartak	Wieluński Przemysł Drzewny i Budowlany
	Rudzka	Wapiennik	Bobrowski Chaim
	-	Wapiennik	Rajek Lajb
	Częstochowska	Wapiennik	Kowalski Franciszek

¹⁷⁹ Olejarnia Zygielmana posiadała również adres ul. Krakowskie Przedmieście 38. W końcu 1938 r. wśród właścicieli wieluńskich olejarni Zygielman nie występuje. Odnotowany jest natomiast Justman Horn, który najprawdopodobniej nabył olejarnię od wcześniej wspomnianego (APŁOS, SPW, sygn. 861, k. 21).

¹⁸⁰ W 1932 r. właścicielami byli Góralski Franciszek i Sowiński Ludwik (tamże, sygn. 2008, k. 105).

¹⁸¹ W 1929 r. dzierżawcą młyna rządowego był Anderman Rudolf (APŁOS, SPW, sygn. 379, k. 41).

¹⁸² W 1934 r. i w latach następnych krochmalnia była nieczynna (W. W i l c z y ń s k i, *op. cit.*, s. 113).

¹⁸³ W 1930 r. właścicielem był Erlich Noech (APŁOS, SPW, sygn. 1877, k. 6). Podobnie w 1934 r. (W. W i l c z y ń s k i, *op. cit.*, s. 113).

¹⁸⁴ W 1934 r. właścicielem był Halfer Icek (W. W i l c z y ń s k i, *op. cit.*, s. 113).

¹⁸⁵ W 1929 r. właścicielem był Sobczyk Piotr (APŁOS, SPW, sygn. 379, k. 41).

¹⁸⁶ W 1929 r. właścicielem był Patocki Karol i Spółka (tamże, sygn. 379, k. 41).

¹⁸⁷ W 1933 r. właścicielką była Krupop Katarzyna, a jej pełnomocnikiem M. Fertą (tamże, sygn. 218, bp.). Krupop była również właścicielką 1 X 1934 r. (tamże, sygn. 752, k. 216).

¹⁸⁸ W 1929 r. właścicielem był Łazik Marcei (tamże, sygn. 379, k. 41).

¹⁸⁹ W 1929 r. właścicielem był Sychła Henryk (tamże, sygn. 379, k. 41).

¹⁹⁰ W 1928 r. nabyty od Zychli Hermana (tamże, SPW, sygn. 379, k. 8-9). W 1930 r. jako właściciel występuje Jehn Paweł (tamże, sygn. 1877, s. 4). Natomiast w 1937 r. obok Jehna Pawła, jako współwłaściciel występuje Sychła Henryk (tamże, sygn. 2777, s. 103).

¹⁹¹ W 1929 r. nabyty od Ignacego Bąkowskiego (tamże, sygn. 379, k. 8-9).

¹⁹² Według informacji z 31 XII 1930 r. właścicielem był Teofil Szukała (tamże, sygn. 379, k. 8-9).

	Częstochowska	Wapiennik	Reich Chaim
	-	Wiatrak	Dawid Stanisław
	-	Wiatrak	Gincel August
	-	Wiatrak	Gwiazdowska Rozalia
	-	Wiatrak	Karoński Stanisław
	-	Wiatrak	Klapaczyńska Anna
	-	Wiatrak	Kowalski Piotr
	-	Wytwórnia wód gazowych	Majerowicz Szamsia
	-	Wytwórnia wód gazowych	Majerowicz M.
	-	Wytwórnia guzików	Rozenblum Moszek
	Sieradzka 12	Wyroby cementowe	Weber Karol
	Rudzka 8	Wyroby cementowe	Szymczak Antoni
	3 Maja	Zakład mechaniczny	Bracia (m.in.Feliks) Marczewscy
m. Praszka	-	Garbarnia	Herszlikowicz Mendel
	-	Garbarnia	Złoty Mordka
	Złotoryjska 12	Młyn parowy „Laura”	Lajzerowicz Mordka i Szlama oraz Glikier Szlama
	Warszawska	Tartak parowy	Urbach Gabriel
	-	Wiatrak	Pychyński Józef
m. Wieruszów	-	Młyn wodny	Kaziński Leon
	-	Młyn parowy	Rojewski Leonard
	-	Tartak parowy	Rojewski Leonard
	-	Wiatrak	Wrześniacki Wacław
Bolesławiec	Bolesławiec	Młyn wodny	Otto Weiss
Chotyń	Chróscin	Młyn wodny	Antoniewski Walenty
	Cieluch	Młyn wodny	Cieluch Leon
	Kamionka	Młyn wodny „Krupka”	Pilarski Antoni ¹⁸⁰
	Mieleszynek	Młyn wodny „Grobla”	Światłowski Bolesław
	Mieleszyn	Młyn wodny „Chobot”	Larowa Maria
	Wójtostwo	Garbarnia	Benedek Mordka
	Żdzary	Olejarnia	Piekielny Antoni
	Żdzary	Wiatrak	Łytko Władysław
	Żdzary	Wiatrak	Pietras Jan
Czastary	Czastary	Młyn parowy	Łytkowski Franciszek
	Czastary	Tartak	Łytkowski Franciszek
	Czastary	Wiatrak	Duda Józef
	Parcice	Wiatrak	Dubiel Piotr
	Parcice	Wiatrak	Łytko Jan
	Radostów	Wiatrak	Faryś Antoni
Działoszyn	Działoszyn i okolice	Wapienniki	Belke Ryszard i Maria, Chwistek Brunon, Krymołowscy Anszel i Rajzła, Szylit Lajb, Szylit Wolf, Szylit Abram Hersz, Tyl Rajzła
	Działoszyn	Garbarnia	Krymołowski Kalma

Dzietrzkowice	Działoszyn	Młyn parowy	Pytlewski Stanisław	
	Działoszyn	Tartak parowy	Pytlewski Stanisław	
	Kurpet	Młyn wodny	Belke Ryszard	
	Niwiska	Młyn wodny	Soczyński Stefan	
	Bezula	Młyn wodny	Jehn Emil	
	Krupka	Młyn motorowy	Malatyński Tadeusz	
	Ludwinów	Młyn motorowy	Łytko Władysław	
	Wójcin	Młyn wodny	Jajte Roman	
	Galewice	Cieszęcin	Młyn wodny	Janroziński Julian
		Cieszęcin	Wiatrak	Kamiński Leon
Dąbie		Wiatrak	Jaworski Piotr	
Galewice		Tartak	Czapski Kazimierz	
Kaski		Wiatrak	Kryś Józef	
Moluch		Młyn wodny	Głowinkowski Stefan	
Mysznary		Młyn wodny	Urbański Ksawery	
Osiek		Młyn motorowy	-	
Ostrówek		Młyn wodny	Czerkaski Julian	
Węglewice		Młyn wodny	Zelny Edward	
Kamionka	Węglewice	Młyn wodny	Cegielka Ludwik ¹⁸¹	
	Grabowa	Młyn wodny	Podgórski Antoni	
	Kadłub	Wiatrak	Zarębski Łukasz	
	Kaluże	Młyn wodny	Wcisło Józef	
	Kępowizna	Młyn wodny	Wcisło Tomasz	
	Kępowizna	Młyn wodny	Niewiadomski Józef	
	Kluski	Młyn wodny	Wcisło Ignacy	
	Pątnów	Wiatrak	Łaszewski Sylwin	
	Pątnówek	Krochmalnia	Kobyłańska Jadwiga ¹⁸²	
	Pęcherz	Młyn wodny	Pęcherz Łukasz	
Kielczygłów	Beresie Małe	Tartak parowy	Paszke Oskar	
	Brutus	Młyn wodny	Koperski Stefan	
	Chruścińskie	Młyn wodny	Pęciak Józef	
	Dryganek	Wiatrak	Kulak Józef	
	Kielczygłów	Młyn wodny	Jarecki Kazimierz	
	Kielczygłów	Młyn wodny	Skwarski Tomasz	
	Obrów	Wiatrak	Kieruzel Mateusz	
	Konopnica	Konopnica	Tartak parowy	Kozarski Tadeusz
		Konopnica	Młyn wodny	Jagielski Hieronim
		Kuźnica Strobińska	Młyn wodny	Dawid Józef
Kuźnica Strobińska		Młyn wodny	Przydacz Piotr	
Rychłocice		Gorzelnia	Trepka-Nekanda Julia	
Rychłocice	Tartak parowy	Trepka-Nekanda Julia		
Strobinek	Młyn wodny	Matusiak Władysław		

Kurów	Szynkielów	Młyn parowy	Grabicki Kazimierz i Konrad
	Szynkielów	Tartak parowy	Grabicka Janina
	Dąbrowa	Wiatrak	Duda Aleksander
	Gaszyn	Cegielnia	Belka Monika
	Gaszyn	Cegielnia	Wysocki Władysław
	Gaszyn	Wiatrak	Lytka Walenty
	Kurów	Wiatrak	Spadkobiercy Duchy Jana
	Kurów	Wiatrak	Spadkobiercy Zychli Karola
	Kurów	Wiatrak	Majchrowski Franciszek
	Kurów	Wiatrak	Niechcielski Antoni
Kuźnica Grabowska	Rychłowice	Wiatrak	Piątkowski Jan
	Turów	Wiatrak	Klatka Jan
	Czajków	Młyn wodny	Grzyb Stefan
	Czajków	Olejarnia	Bąk Władysław
	Czajków	Wiatrak	Zelno Andrzej
	Głuszyna	Młyn wodny	Jangas Paweł
	Głuszyna	Młyn wodny	Adamus Józef
	Głuszyna	Młyn wodny	Malinowski Marcin
	Jelenie	Wiatrak	Zelno Roch
	Kuźnica Grab.	Młyn parowy	Oxner Karol i Lubrzyński Chaim
	Kuźnica Grab.	Tartak	Oxner Karol i Lubrzyński Chaim
	Kuźnica Grab.	Młyn wodny	Duś Józefa
	Mielcuchy	Wiatrak	Forysiak Ignacy
	Muchy	Młyn wodny	Łuszczek Franciszek
	Muchy	Wiatrak	Łuszczek Ignacy
	Salamony	Młyn wodny	Barszczyk Józef
	Salamony	Wiatrak	Łuszczek Jan
	Salamony	Wiatrak	Radziszewski Stefan
	Lututów	Tułazy	Młyn wodny
Dymki		Wiatrak	Kaluża Jan
Gąszcze		Wiatrak	Świerkowski Emilian
Konaty		Wiatrak	Konat Andrzej
Młynek		Młyn parowy	Szmul Zenol i Lewkowicz Chil ¹⁸³
Młynek		Tartak parowy	Szmul Zenol i Lewkowicz Chil ¹⁸⁴
Lututów		Gorzelnia	Kumatowski Wojciech
Lututów		Młyn parowy	Kumatowski Wojciech
Lututów		Garbarnia	Abramowicz Herszlik
Lututów		Wiatrak	Wysocki Józef
Piaski		Wiatrak	Karowski Edward
Pichlice		Młyn motorowy	Stojecki Walenty
Pichlice		Wiatrak	Misiej Feliks
Mierzyce	Bieniec	Młyn wodny	Cieluch Julian ¹⁸⁵
	Jarząb	Młyn wodny	Wiśniewski Antoni i Nowakowski Jan

Mokrsko	Kamion	Młyn wodny	Tasarz Ignacy i Roman
	Kochlew	Młyn wodny	Krysiak Kazimierz i Edmund
	Krzeczów	Młyn wodny	Doruchowski Paweł
	Krzeczów	Młyn wodny	Lipszyc Frajdla
	Łaszew	Młyn wodny	Tkaczyński Stanisław
	Przywóz	Młyn wodny	Szymanek Jan
	Tasarz	Młyn wodny	Dederko Józef ¹⁸⁶
	Tasarz	Młyn wodny	Tasarz Florentyna
Naramice	Chotów	Cegielnia parowa	Antepowicz Weryho-Darewski Antoni
	Krzyworzeka	Cegielnia parowa	Feratała Józef i Szaniec S. ¹⁸⁷
	Krzyworzeka	Wiatrak	Zarębska Franciszka
	Mokrsko	Cegielnia parowa	Jakowicka Alojza
	Mokrsko	Wiatrak	Wolny Ludwik
	Słupsko	Wiatrak	Zychła Stanisław
	Biała II	Młyn motorowy	Skotnicki Bolesław
	Biała Rządowa	Wiatrak	Dubel Antonina
	Bronisławów	Wiatrak	Łebek Jan
	Kopydlów	Wiatrak	Jaras Józef
	Łyskornia	Wiatrak	Stanek Antoni
	Mariańska Swoboda	Wiatrak	Bardziński Józef
	Młynisko	Wiatrak	Kuś Stanisław
	Rososz	Wiatrak	Spadkobiercy Jehn Emilii
Praszka	Świątkowice	Wiatrak	Klimas Wojciech
	Zurawin	Wiatrak	Adamski Walenty
	Kowale	Młyn wodny	Janikowski Wojciech
	Prosna	Młyn wodny	Maryniak Piotr
	Prosna	Młyn wodny	Pychyński Piotr
	Przedmość	Młyn wodny	Krauże Karol
	Sołtysy	Wiatrak	Zychła Stanisław
	Strojec	Gorzelnia	Chmyzowski Wincenty
	Śmiałki	Młyn wodny	Białas Piotr ¹⁸⁸
	Wygiedów	Młyn wodny	Panicz Waclaw
	Wygiedów	Młyn wodny	Rozmarnowska Maria
	Borkowe	Młyn wodny	Nowakowski Jan
	Czernice	Tartak	Alembik Chil Mendel
	Drobnice	Młyn wodny	Wolny Czesław
Drobnice	Tartak	Wolny Czesław	
Radoszewice	Huta Czernicka	Wiatrak	Wajroch Kazimierz
	Katarzynopole	Młyn wodny	Mejnert Bolesław
	Kajdas	Młyn wodny	Światłowska Antonina i Edward
	Łykowe	Młyn wodny	Cieluch Konstanty
	Osjaków	Farbiarnia	Zyscholc Izrael

Rudniki	Osjaków	Olejarnia	Zyscholc Izrael
	Osjaków	Farbiarnia	Korn Gerszon
	Osjaków	Olejarnia	Korn Gerszon
	Osjaków	Młyn wodny	Dederko Stanisław
	Osjaków	Tartak	Dederko Stanisław
	Banasiówka	Młyn wodny	Frejus Stefan
	Dalachów	Tartak	Dudek Ignacy
	Dalachów	Olejarnia	Kucia
	Faustianka	Cegielnia	Janki Józef
	Kuźnica	Młyn wodny	Doruchowski Franciszek
	Młyny	Młyn wodny	Lukas Emil
	Młyny	Młyn wodny	Lankamer Stanisław
	Młyny	Młyn wodny	Pilarski Jan
	Rudniki	Młyn motorowy	Majda
	Rudniki	Młyn wodny	Kubacki Szymon
	Słowików	Cegielnia	Kurski Józef
Siemkowice	Żytniów	Młyn motorowy „Ignachy”	-
	Chorzew	Młyn motorowy	Pawlicki Franciszek i Gajskrowicz Józef
Skomlin	Chorzew	Wiatrak	Rybiński Stefan
	Chorzew	Wiatrak	Włodarczyk Bolesław
	Podgórze	Wiatrak	Piórkowski Eugeniusz
	Brzeziny	Młyn motorowy	Dwornicki Marcin
	Komorniki	Wiatrak	Derkowski Marcin
	Ług	Młyn wodny	Gostawski Józef ¹⁸⁹
	Ozarów	Cegielnia parowa	Meske Kunibert
	Ozarów	Tartak parowy	Meske Kunibert
	Ozarów	Młyn parowy	Fertała Andrzej, Piotr, Władysław
	Ozarów	Wiatrak	Kowalski Roman
	Skomlin	Młyn motorowy	Sychła Henryk ¹⁹⁰
	Skomlin	Młyn motorowy	Idasiak Antoni ¹⁹¹
Skrzynki	Skomlin	Olejarnia	Żółtaszek Franciszek
	Kraszewice	Młyn wodny	Zabiegała Marcin
	Kraszewice	Młyn wodny	Gobelny Leon
	Kraszewice	Młyn wodny	Karkoszka Ludwik
	Kraszewice	Wiatrak	Salamon Stanisław
Skrzynno	Skrzynki	Młyn wodny	Dębski Stanisław
	Bolków	Młyn parowy	Berkowicz Dawid
	Dobroszyny	Tartak	Frątczak Maksymilian i Eugeniusz
	Jackowskie	Młyn wodny	Hanke Józef
	Kuźnica	Młyn wodny	Depczyk Teodor
	Niemierzyn	Wiatrak	Gobelny Antoni
Nietuszyna	Wiatrak	Kowalski Antoni	

Sokolniki	Nietuszyna	Wiatrak	Szymański Antoni
	Skrzynno	Młyn wodny	Metz Wilhelm
	Skrzynno	Wiatrak	Gobelna Marianna
	Staropole	Młyn parowy	Jabłoński
	Sokolniki	Wiatrak	Burzak Leon
	Sokolniki	Wiatrak	Świerkowski Antoni
	Tyble	Młyn parowy	Lewkowicz Idel i Spółka
	Tyble	Tartak parowy	Lewkowicz Idel i Spółka ¹⁹²
Starzenice	Tyble	Wiatrak	Wypych Józef
	Walichnowy	Cegielnia parowa	Kręski Józef
	Walichnowy	Wiatrak	Malik Józef
	Kraszkowice	Krochmalnia	Ender Teodor
	Kraszkowice	Młyn parowy	Ender Teodor
	Kraszkowice	Tartak parowy	Ender Teodor
Wydrzyn	Ruda	Wiatrak	Raczkowski Stefan
	Widoradz	Młyn motorowy	Kozłowski Franciszek
	Czarnożyły	Gorzelnia	Załuski Michał
	Czarnożyły	Młyn parowy	Załuski Michał
	Czarnożyły	Tartak parowy	Załuski Michał
	Gromadzice	Młyn motorowy	Wesołowski Jan
	Łagiewniki	Wiatrak	Biel Elżbieta
	Łagiewniki	Wiatrak	Biel Franciszek
Niedzielsko	Łagiewniki	Wiatrak	Jabłoński Berek
	Niedzielsko	Cukrownia	Towarzystwo Akcyjne Cukrowni i Rafinerii

Źródło: APŁOS, SPW, sygn. 379, s. 8-41; tamże, sygn. 426, k. 30; tamże, sygn. 861, k. 20-53; tamże, sygn. 1877, k. 1-7; tamże, sygn. 2008, k. 100 i 105; tamże, sygn. 2777, s. 25-103; W. W i l c z y ń s k i, *op. cit.*, s. 113-114; *Księga adresowa miasta Łodzi i województwa łódzkiego*. Rocznik 1937-1939, Łódź 1937, s. 25-35; B. B a r a n o w s k i, W. B a r a n o w s k i, A. L e c h, *op. cit.*, s. 13-44; B. B a r a n o w s k i, W. B a r a n o w s k i, J. K o l i ń s k i, *Katalog zabytków budownictwa przemysłowego w Polsce*, t. IV, z. 1, Wrocław-Warszawa-Kraków 1967, s. 9-21; T. O l e j n i k, *Leksykon...*, s. 22, 49, 116; wywiady przeprowadzone przez autora.